

Ova publikacija je nastala kao rezultat istraživačkog projekta „Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini”, koji je od početka do kraja finansijski podržala Fondacija „Friedrich Ebert Stiftung”.

Izdavač

Art print, Banja Luka

Recenzenti

Prof. dr Igor Lukšić

Dr Nebojša Petrović

Autori

Srđan Puhalo

Prof. dr Zdravko Zlokapa

Prof. dr Tihomir Cipek

Lektor

Nataša Savanović

Naslovna strana

Srđan Puhalo

Priprema za štampu

Vedran Čičić

Štampa

Art print, Banja Luka

Za izdavača i štampariju

Milan Stijak

Tiraž

300 primjeraka

Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini

**Priredio:
Srđan Puhalo**

Banja Luka
2008

*Govoriti o politici, a ne obzirati se na ljudska bića, zapravo je najveća pogreška
u našem političkom mišljenju.*
W. Lippman

SADRŽAJ

Odkud ideja za ovu monografiju?	9
--	---

POLITIČKE IDEOLOGIJE – Dr Tihomir Cipek	13
1. Liberalizam	14
2. Konzervativizam	25
3. Socijalizam	29
4. Fašizam/ nacionalsocijalizam	32
5. Populizam	34
Literatura	41

IDEOLOGIJA I DRUŠTVENA STVARNOST-

Znaju li jedna za drugu u BiH?- Dr Zdravko Zlokapa	43
1. Rađanje pluralizma	43
2. „Karta u rukavu“	47
3. Ideologija-rukovodstvo, članstvo, birači	50
4. Pregled programa nekoliko bh. partija	54
4. 1 Nacionalna (samo)identifikacija	54
4. 2 Ideološka orijentacija	55
Literatura	61

IDEOLOŠKI STAVOVI APSTINENATA I GLASAČA U BOSNI I HERCEGOVINI- Srđan Puhalo .....

1. Uvod	63
1. 1 Uopšte o stavu	64
1. 2 Politički stavovi	65
1. 3 Teorije o dosljednosti stavova	67
1. 4 Ideologija kao sistem stavova	69
1. 5 Da li možemo očekivati ideološku profilisanost kod domaćih partija	70
1.6 Vrijednosti koje pojedine ideologije zastupaju ili operacionalizacija varijabli	73

1.6.1 Nacionalizam	74
1.6.2 Anarhizam.....	75
1.6.3 Socijaldemokratija	77
1.6.4 Liberalizam/ konzervativizam.....	78
2. Istraživački postupak.....	80
2. 1 Metodologija	80
2. 2 Instrument.....	82
2. 3 Pouzdanost instrumenta.....	84
3. Socio-demografske karakteristike ispitanika	84
3. 1 Metode obrade podataka	89
4. Ideološki profil glasača i apstinenata.....	89
4. 1 Da li postoji razlika između glasača i apstinenata u ideološkim stavovima?.....	91
4. 2 Zaključak.....	93
5. Ideološki profil glasača pojedinih političkih partija	95
5. 1 Da li se glasači ovih osam političkih partija međusobno razlikuju?	97
5. 2 Zaključak.....	104
Literatura.....	107
Prilog 1 Odgovori svih ispitanika za svaku stavku posebno.....	111
Prilog 2 Socio-demografske karakteristike glasača i apstinenata	127
Prilog 3 Socio-demografske karakteristike glasača osam političkih Partija	135
Prilog 4 Spisak političkih partija koje su se spominjale u istraživanju (pun naziv i skraćenice).....	161

Otkud ideja za ovu monografiju?

Ova publikacija je prirodan nastavak projekta *Socio-psihološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini* autorā Puhalo, Topić i Šijaković, jer su dobijeni rezultati, kao i njihova prezentacija, otvorili mnoga pitanja i nedoumice.

Postoje dva neposredna povoda za nastanak ove monografije. Prvi povod je odgovor građana Bosne i Hercegovine (istraživanje objavljeno 2007. godine) na pitanje: „Kada razmišljate za koju partiju ili političara da glasate šta vam je najvažnije...?“. Najveći broj glasača (65%) je odgovorio da je najvažniji ekonomski i politički program stranke. Budući da je čitanje političkih programa stranaka prilično dosadan posao i da se ti programi ne razlikuju mnogo bez obzira kojoj stranci pripadaju, teško je povjerovati da ovoliki broj glasača u Bosni i Hercegovini čita i analizira političke i ekonomske programe partija za koje glasaju. Prije će biti da su ispitanici željeli sebe prikazati kao promišljene i racionalne birače. Takođe je interesantno da veliki dio političkih partija u Bosni i Hercegovini uopšte nema političke programe.

Drugi neposredni povod za ovo israživanje bila je izjava jednog visokopozicioniranog predstavnika Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD), koji je prilikom jedne od prezentacija istraživanja *Socio-psihološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini* izjavio da je njegovoj stranci nacionalistička ratorika 2006. godine poslužila da dođu na vlast, ali da je SNSD i dalje stranka ljevice i socijaldemokratije. Kao što on reče: „Otiđite na veb sajt SNSD-a, pročitajte naš program i vidjećete da smo istinske socijaldemokrate.“

Imajući u vidu ove dvije činjenice, zapitao sam se koliko se danas glasači pojedinih političkih partija i apstinenti u Bosni i Hercegovini, razlikuju u prihvatanju i odbacivanju ideoloških stavova i vrijednosti koje određene ideologije zastupaju i promovišu. Takođe sam se zapitao da li postoji razlika u stranačkim programima i platformama s obzirom na ideološke vrijednosti koje te stranke promovišu.

Kako demokratija i višepartijski sistem na našim prostorima postoji tek dvadesetak godina (a pitanje je da li i toliko) neki zapadni ali i naši istraživači s pravom postavljaju pitanja koja u velikoj mjeri problematizuju odnos između političkih partija i ideologija u zemljama bivše Jugoslavije. Navešćemo neka od njih:

- Da li je proteklo dovoljno vremena da bi ti rascjepi u društvu postali vidljivi i bili pretočeni u određenu ideologiju?
- Da li je došlo do deideologizacije političkih partija?
- Da li su domaći političari ideološki indiferentni i interesuje ih samo vlast?
- Koliko je ideologija važna glasačima?
- Da li se partijski programi sprovode?

Ova monografija će, barem donekle, pokušati da odgovori na neka pitanja koja se tiču ideologija, političkih partija i njihovih programa na prostoru Bosne i Hercegovine.

Publikacija se sastoji iz tri dijela.

U prvom dijelu monografije profesor Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu Tihomir Čipek nas upoznaje sa pojmovima: ideologija, liberalizam, konzervativizam, socijalizam, fašizam i populizam, a to je neophodno za razumijevanje ove studije. Na kraju ovog teksta autor pravi poseban osvrt na razvoj ideologija u Bosni i Hercegovini.

Profesor Zdravko Zlokapa daje pregled političkih progma najvećih političkih partija u Bosni i Hercegovini, od njihovog nastanka do danas. Takođe se analizira i (zlo)upotreba ideologija od strane političkih partija i njihovih vođa. Ovaj autor razmatra ideološku identifikaciju političkih partija na dva načina: kako partije sebe vide i, analizirajući pojedine aspekte partijskih programa, kakve jesu ako ih posmatramo kroz prizmu različitih ideologija.

Tekst psihologa Srđana Puhala je baziran na empirijskim nalazima dobijenim kroz istraživanje obavljeno 2008. godine. Analizi prethodi definisanje pojmova neophodnih za razumijevanje ovog rada. Takođe, on daje sve potrebne informacije da bi se stekla potpuna slika o metodologiji istraživanja, uzorku i metrijskim karakteristikama korišćenog upitnika. Samu analizu možemo podijeliti na dva dijela: u prvom dijelu se

razmatra razlika između glasača i apstinenata prema određenim ideologijama, dok se u drugom dijelu analiziraju ideološke razlike između glasača osam političkih partija u Bosni i Hercegovini.

Sam kraj monografije sadrži priloge u kojima su dati odgovori svih ispitanika na svako pitanje, detaljne socio-demografske karakteristike glasača i apstinenata, glasača svake političke partije ponaosob i pun naziv i skraćenice naziva političkih partija koje se spominju u istraživanju.

Ova publikacija može biti korisna svima koji se bave izučavanjem politike, ideologije i višepartijskog sistema u Bosni i Hercegovini. Koristiće sociolozima, socijalnim psiholozima, politikolozima koji žele razumjeti ideološki profil bosanskohercegovačkih glasača i apstinenata. Postoji mogućnost da ovu publikaciju pročitaju i neki od domaćih političara i pokušaju svoj rad usmjeriti u ostvarivanje boljitka za sve ljude u Bosni i Hercegovini.

Priređivač
Srđan Puhalo

POLITIČKE IDEOLOGIJE

**Dr. sc. Tihomir Cipek, izvanredni profesor
Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu**

Političke poruke i vrijednosti koje određuju političku orijentaciju i djelovanje ljudi prenose se u ideološkom obliku. Ideologije su jasno formulirani i proglašeni sustavi doktrina i ideja, vrijednosti, uvjerenja i predodžba o relativno širokom rasponu osnovnih životnih i društvenih pitanja. Svojim tumačenjem životnih situacija one nastoje pridobiti pristaše i mobilizirati ih u svrhu ostvarenja nekog ideologijom postavljenog cilja. Ideologije svojim pristalicama pružaju jasno razlikovanje između dobra i zla, a njezini nositelji smatraju da sustav ideja koje sadrže predstavljaju konačnu pravu istinu, isprano tumačenje društva koje mora biti ključni orijentir u aktivnostima svih ljudi, jer se tek ako se slijedi ispravna ideologija može ostvariti poželjan politički poredak. Ideologije stoga poučavaju o smislu života i svojim pristašama omogućuju stvaranje ispravne slike svijeta. Društvenu i političku stvarnost nastoje oblikovati prema svojim zamislima, a preduvjet za to je stvaranje vjernih sljedbenika koji će slijediti ideološki nauk te njime povezani nastojati ostvariti ideale koja propisuje ideologija. Suvremene ideologije svoj prvi izraz našle su i liberalizmu koji je nastojala srušiti srednjovjekovnu sliku svijeta, a zatim su slijedile konzervativizam, demokršćanstvo, socijalizam, komunizam, anarhizam, fašizam, nacionalsocijalizam, a zatim brojne neo-varijacije navedenih ideologija. U najnovije vrijeme zanimljiv je i relativno utjecajan fenomen populističkih pokreta i stranaka, kod kojih se također može pronaći niz elemenata izgrađenog ideološkog sustava.

Razdoblja društvenih napetosti, sukoba i velikih društvenih promjena koje kod ljudi izazivaju potrebu tumačenja novih društvenih okolnosti, rodno su mjesto ideologija. U takvim okolnostima njihova je osnovna funkcija da tumače što je dobro, a što zlo, tko je prijatelj a tko neprijatelj. Utjecaj i značenje pojedinih ideologija snažno ovisi o identitetu koji jednu društvenu skupinu ili zajednicu dijeli od druge i mentalitetu kao cjelini misli i osjećaju određene društvene sredine. Oni su pak često bitno određeni formom i ritmom nacionalno-integracijskih procesa i ulogom

religije u pojedinom društvu. Navedeno vrijedi i za nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini u kojoj su značenje i utjecaj vrijednosti ideologija bitno posredovane i određene pripadnošću pojedinoj nacionalnoj zajednici. Rat i propast starog političkog poretka u SFRJ, ako i same države izazvao je strah od nepoznatog i sklonost prihvaćanju nacionalističkih tumačenja zbivanja, a nacionalizam se uvlači u sve prisutne ideologije. Stoga je njihova percepcija i prihvaćanje bitno određena značajkama pojedine nacionalne zajednice. Istraživanje je usmjereno upravo na prikaz i analizu vrijednosti koje su dominantne u bosansko-hercegovačkom društvu i njezinim nacionalnim zajednicama. Uvodna studija nastojati će omogućiti da čitateljice i čitatelji istraživanje vrijednosti i stavova građana spoznaju kroz idejni i vrijednosni okvir osnovnih ideologija. Izlaganje započinjemo s prvom suvremenom ideologijom: liberalizmom.

1. Liberalizam

Liberalizam je moguće definirati na različite načine, ali sve se definicije slažu u jednom: osnova liberalizam je ideja individualne slobode. Pojedinac sa svojim izvornim prirodnim pravima središnja je figura liberalnog svjetonazora. Liberalizam se stoga određuje kao ideologija koja polazi od sposobnosti samoodređenja pojedinca pomoću uma i zagovara slobodu pojedinca privatnog vlasnika, nasuprot državne vlasti te njezino ograničenje ustavom i zakonima koje su donijeli sami slobodni pojedinci. Osnovna je ideja da čovjek sam može birati način i smisao svog života, uvažavajući slobodu i prava drugih ljudi. Sloboda je prema liberalnom učenju utemeljena u privatnom vlasništvu, a određena je kao odsustvo prinude pa su ljudi obvezni činiti samo ono što su dobrovoljno prihvatili. Stoga se liberalizam javlja kao filozofija prirodnih prava čovjeka i čini teorijsku osnovu svim deklaracijama i drugim pravnim dokumentima o ljudskim pravima. U gospodarskom pogledu liberalna ideologija zagovara samoregulaciju ekonomije tržišnim zakonima, koji reguliraju konkurentne odnose privatnih vlasnika na tržištu, pa je gospodarska uloga države ograničena na oblikovanje ekonomskih i pravnih uvjeta za korektnu tržišnu utakmicu. Liberalna misao je ujedno i prvi ideološki sustav koji u pitanje dovodi dotadašnji apsolutistički politički poredak zasnovan na vladavini monarha i crkve te sustavno gradi recepte za njegovu promjenu. Konzervativizam, naime, dugo vremena ne promišlja i ne raspravlja o važećem starom feudalnom poretku, jer ga

smatra samorazumljivim, odnosno božanski legitimiranim, pa mu zbog njegove same prirode nije ni potrebno sustavno ideologijsko legitimiranje. Na koncu konca, u konzervativnom svjetonazoru već samo postojanje - a feudinci i kmetovi prema ranom konzervativizmu postoje oduvijek, isto kao što oduvijek postoje oni koji zapovijedaju i oni koji slušaju - jamči legitimitet političkim i društvenim pojavama. Tek kada liberalizam počine odlučno dovoditi u pitanje stari režim vladavine monarhije i svećenstva javlja se konzervativna ideologija kao sustavna doktrina koja ga nastoji legitimirati i obraniti od liberalnih napada. Liberalne ideje i ideolozi predstavljaju dakle, prvu modernu ideologiju koja nastoji dati sustavne odgovore na sve političke, društvene i ekonomske fenomene. U povijesti političkih ideja, odnosno intelektualnoj historiji, liberalni mislioci imaju istaknuto mjesto: Locke, A. Smith, Montesquieu, Rousseau, Tocqueville, Kant, Fichte, John Stuart Mill itd. nezaobilazni su klasici političke misli 18. i 19. stoljeća. Stoljeća u kojima se činilo da je u Europi nastupilo vrijeme dominacije liberalizma, a i samo se doba u povijesti političkih ideja često nazivalo razdobljem klasičnog liberalizma. Za razliku od prethodnog 20. je stoljeće u svom dobrom dijelu obilježeno fašističkim ili komunističkim protivljenjem liberalizmu i demokraciji, pa ga njemački politolog i povjesničar Karl Dietrich Bracher naziva «vremenom ideologija», a britanski povjesničar Eric Hobsbawm «dobom ekstrema». U najnovije se vrijeme ovo povijesno razdoblje imenuje dobom europskog građanskog rata. Povijesna su zbivanja u 20. stoljeću - dolaskom na vlast totalitarnih protivnika liberalizma: fašizma i komunizma - najavljivala kraj liberalizma i liberalne-demokracije. Totalitarne su ideologije tražile pokoravanje slobodnog pojedinca zajednici, ideje slobode ideji jednakosti, a slobodno tržište je ustuknulo pred državnim ekonomskim intervencionizmom. Politička karta Europe postepeno je postajala sve siromašnija liberalno-demokratskim političkim poredcima. Ova je tendencija u tridesetim godinama postala potpuno jasna: 1920. godine je u od tadašnjih 28 država Europe u samo dvije bilo na vlasti diktatorski poredak, dok 1938. nalazimo još samo 12 država s liberalno-demokratskim poretkom, dvije godine kasnije broj demokracija je sveden na svega pet država: Veliku Britaniju, Irsku, Švedsku, Finsku i Švicarsku (Schmeichen-Ackerman, 2002: 2-3). Pristaše totalitarnih ideologija sprdale su se s liberalizmom govoreći o njemu kao o ideologiji «mlakonja» nesposobnih za djelovanje, nemoćnih pružiti točne odgovore na izazove vremena. Danas su navedeni cinični «heroji» radikalnih lijevih i desnih utopija stvar prošlosti, totalitarne i autoritarne diktature su ostavljajući za sobom brojne nevine žrtve svojih eksperimenata neslavno propale, a liberalna je demokracija izašla kao pobjednik. Do-

duše, brojni kritični pristaše liberalne-demokracije često sa skepsom promatraju svoj povijesnu pobjedu nad totalitarnim fašističkim i komunističkim neprijateljima. Smatraju da demokracija nije izbjegla pobjedničku aroganciju te se često upozoravaju na njezinu krizu i nesposobnost da pruži prave odgovore na izazove globalizacije. No neposredno nakon trijumfa nad totalitarizmom politički su se teoretičari s pravom, pitali u čemu leži njegova snaga. (Posavec, 1991, 7) Zaista, koje su to odlike liberalne ideologije omogućile da se pokaže kao žilav borac i da naposljetku iz sukoba s totalitarizmom izađe kao pobjednik. Osnovu liberalne ideologije oblikuje ideja slobodne privrede i društva, slobodnih izbora i parlamentarizam, podjele i ravnovjesja vlasti, ali i nacionalnog samoodređenja i socijalnog morala zasnovanog na političkoj slobodi i jednakosti svih ljudi. Navedeno tvrdo jezgro liberalizma odoljelo je svim izazovima, ali do njegovog oblikovanja i učvršćivanja prijeđen je dug put. Počeci liberalne ideologije slobode spadaju u sam nastanak modernog razdoblja u kojem se napušta dogmatska srednjovjekovna slika svijeta.

Pridjev «liberalan» potječe od latinskog termina «liberalis» koji znači «pripadan slobodi», «dostojan slobodno rođenog», također se rabi u značenju «dobrostitiv», «plemenit». Kao oznaka za osobi etički stav i i vrlinu rabio se sve do početka 18. stoljeća kada dobiva politički prizvuk. Španjolski ustanici protiv francuske okupacije nazivali su se «los liberales» slobodnjacima, a sam Napoleon iako je termin «liberalan» upotrebljavao u uvredljivom smislu popularizirao je ovaj pojam diljem Europe. Vremenom je nestao stari naziv «liberalité», a zamijenio ga je novi oblik «libéralisme» u značenju programa i naziva političkih stranaka. Program liberalizma su oblikovali i prihvatile nove snage u usponu: prosvijećeni apsolutizam i nadasve, građanstvo, socijalni sloj koji se postepeno uzdizao na materijalnoj i statusnoj društvenoj ljestvici. Obzirom na svoju društvenu funkciju liberalizam bespoštedno kritizira i naposljetku ruši crkveno-teološku sliku svijeta. Liberalizam je kao politička ideologija građanstva, srednjih slojeva, zauzimao dinamičnu sredinu između želje za osvetom i rušilačkih energija potlačenih slojeva seljaštva i radništva, te vladajućeg plemstva koje živi «uronjeno» u tlo i vječnost, stoga iz svoje središnje pozicije pokazuje sklonost kompromisu (Manheim, 1978). Ova ideologija smatra da se društvena proturječja mogu prevladati racionalnom raspravom, a um se veliča kao vrhovno načelo organizacije međuljudskih odnosa i društveni sudac. Politička teorija stoga smatra da u doba razdora uzrokovanog izostankom dogovora između različitih društvenih slojeva i svjetonazorskih grupa te njime uspostavljenog konsenzusa o temeljnim načelima ustrojstva političke

zajednice - koji priznaje postojanje pluralizma i poštuje različito mišljenje - na vidjelo izlaze slabosti liberalizma. (Posavec, 1991, 8). One doduše ne mogu razoriti osnovnu snagu liberalne ideologije: ideju da čovjek ima pravo na samopotvrđivanje, da on posjeduje prirodna prava prije ulaska u društvenu i povijesnu egzistenciju. Navedeni preokret od ideje dužnosti prema pravu svakog pojedinca kao svoju osnovu ima za liberalizam karakteristično shvaćanje čovjeka i povijesti. Liberalizam, naime, čovjeka postavlja pred njega samog i čini ga odgovornim za osiguravanje vlastite egzistencije. Čovjek je u liberalnom shvaćanju oslobođen prvobitnog grijeha i straha. Straha kojim je njegova egzistencija bitno određena u srednjem vijeku, liberalno učenje ruši srednjovjekovnu skolastičku sliku čovjeka. Srednjovjekovni je dogmatizam izvrsno opisan u romanu Umberta Ecca: «Ime ruže». Autor ovog popularnog romana opisujući lik i ideje samostanskog knjižničara, radikalnog tradicionaliste koji je trovanjem stranice zabranjene knjige uzrokovao smrt njezinih čitatelja. Nekolicine svoje subraće, pripadnika crkvenog reda kojem je i sam pripadao. Ustanovljeno je da je fatalna knjiga čiji su čitatelji, prema mišljenju ubojice, čitajući je počinili strašan grijeh pa su zaslužili smrt: Aristotelovo djelo «O smijehu». Otkrivši njegov zločin crkveni ga je istražitelj, začuđen nemilosrdnošću ubojice, a još više njegovim motivima, upitao što je tako strašno u smijehu, odnosno u Aristotelovoj knjizi koja tematizira taj prirodni poriv čovjeka. Odgovarajući na pitanje zločinac se otkriva kao zarobljenik fundamentalističke srednjo-vjekovne interpretacije religije te tvrdi: «Kad se smije...seljak se osjeća gospodarom, jer je preokrenuo odnose vlasti. Ali ova bi knjiga mogla obrazovane ljude naučiti da dosjetljivim, pa od tog časa i štovanim sredstvima taj preokret ozakone....Smijeh, na koji časak, odvraća seljaka od straha. No, zakon se i nameće strahom, kojem je pravo ime strah Božji. ...Iz ove bi knjige mogla nastati nova pogubna težnja da se oslobođenjem od straha uništi smrt. A što bismo mi, grešna stvorenja, bez straha možda najkorisnijeg i najljubaznijeg od svih darova božjih? ...Od ove bi knjige potekla misao kako čovjek na zemlji može (...)zahtijevati i samo obilje kao u zemlji u kojoj teku med i mlijeko. .... Sluge bi propisivale zakone, mi bismo se pokorili (...) odsutnosti ikakva zakona.» No istražitelju, koji je i sam čovjek Crkve, bliska je ideja slobode. Stoga je ustvrdio da: «... Đavo nije vladar materije, đavo je obijest duha, vjera bez smijeha, istina koju nikad ne obuzima sumnja.» (Eco, 2004, 445, 448.) Upravo liberalizam sumnja, ali on sumnja u cjelinu feudalnog poretka, te se uzda u snagu uma koji prema njegovom tumačenju čovjeka vodi dobru. Liberalizam skolastičkoj srednjovjekovnoj slici prestrašenog čovjeka suprotstavlja ideju čovjeka koji je samome sebi svrha, pa ima zadaću samo-

potvrđivanja spram prirode i drugih ljudi. Samodokazivanje pojedinca se pak ogleda u pravolinijskom napretku čovječanstva. Futuristički optimizam postaje jedna od glavnih značajki liberalne ideje povijesti. Uostalom liberalnim je misliocim i pristašama - čiju jezgru predstavlja građanstvo - kao protivnicima starog feudalnog režima, vjera u bolju budućnost prijeko potrebna. Ideja povijesti kao linearnog napretka čini stoga jednu od osnovnih sastavnica liberalizma. I dok konzervativci smatraju da se sve dobro već dogodilo i naglasak stavljaju na prošlost, pa za njih sadašnjost i nije ništa drugo nego jedna etapa prošlosti; liberalima je sadašnjost samo polazna stanica za budućnost. Napredak je za liberala ili pravolinijski ili je barem uvijek moguć, njegov nužan uvjet je djelovanje moralno i intelektualno nadmoćnih pojedinaca. Između tri dimenzije vremena: prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Liberalizam se sasvim jasno odlučuje za budućnost i naglašava njezin značaj. Ističe se da je budućnosti u pravilu uvijek bolja od sadašnjosti i prošlosti. Raspravljajući o liberalno-prosvjetiteljskom shvaćanju povijesti kao neprekidnom pravolinijskom napretku Karl Manheim je istakao njezina dva izvorišta (1978, 220-221). Prvo nalazi u faktičnom razvoju zapadnog svijeta, koje pokazuje da se građanski ideal razuma dovodi u vezu s postojećim egzistencijalnim stanjem. Ovu činjenicu potvrđuje poboljšanje kvalitete života čovjeka, koja dovodi do toga da nekada neizlječive bolesti postaju stvar rutinskih medicinskih postupaka, a niz tehničkih pomagala omogućuju lagodan život, a sve to rezultira jasnim produljenjem životnog vijeka osobito u zapadnim zemljama. Drugo vrelo liberalnog shvaćanja povijesti Manheim nalazi u sekularizaciji ideje o Bogu kao dobrom domaćinu, koji upravlja svijetom omogućujući mu stalni ravnomjerni napredak, koji je prisutan od samoga početka. Dio filozofije je preuzeo i reinterpretirao navedenu teološki utemeljenu ideju beskonačnog usavršavanja ljudskog roda: sekularizirajući je i povezujući je s vjerom u ljudski um koji omogućuje čovječanstvu da se neprekidno usavršava i da poboljšava život svakog pojedinca. Pretpostavke za ovaj preokret oblikuje filozofija prosvjetiteljstva koja čovjeka - kako je to svojom sintagmom «Cogito ergo sum» naznačio Descartes – postavlja u središte svijeta i čini ga tvorcem povijesti. Čovjek sada sam oblikuje svoj život. Pretpostavka navedenog misaonog preokreta je kritička sumnja u skolastičku ideju da su priroda i čovjek, duh i materija, u suglasju koje jamči Bog. Ukoliko naime svijet nije stvoren na korist čovjeka, on onda ima pravo suprotstaviti se ugroženosti razaranja. Prirodna prava čovjeka stoga proizlaze – smatra liberalizam - iz nepostojanja poretka zajamčenog od Boga. Naime, ukoliko bi postojao takav božanski poredak čovjek bi imao dužnost da ga obnavlja i tek na osnovu izvršavanja dužnosti imao

bi i prava. Liberalizam dovodi u pitanje navedenu ideju savršenog od Boga zajamčenog ovozemaljskog feudalnog poretka, pa naglašava da čovjek ima prirodna prava prije ulaska u političku egzistenciju. Prirodno pravo je pojmljeno kao pravo čovjek da opstoji u slobodi. «Pravo se sastoji u slobodi da se što čini ili da se od toga uzdrži» (Hobbs, 1961, 112). Ideja prirodnog prava je osnova cjelokupnog liberalnog sustava. Uvijek se polazi od prava čovjeka pojedinca–privatnog vlasnika, a osnovna je zadaća države odlučna zaštita prirodnoga prava svih ljudi. Stoga se pravna država ne može svesti na državu u kojoj se postupa po zakonima, nego isključivo ona čiji zakoni sadrže ideju prava čovjeka. Iz ideje naravne slobode čovjeka kao u umu utemeljenog bića izvode se i pravno sankcioniraju: sloboda govora, udruživanja, okupljanja, tajnost pisma, nepovredivost doma itd. Liberalizam se dosljedno zalaže za obranu individualnih prava u okviru pravne države.

Ideja prirodnog prava pojedinca ruši tezu o utemeljenosti društva i države u unaprijed od Boga zadanom svjetskom poretku. Liberalizam u načelu ne negira postojanje Boga ili nekih drugih viših bića, nego religijska uvjerenja smatra privatnom stvari svakog pojedinca. Ljudske vrijednosti za liberale nisu isključivo religijski propisane, a vjerska uvjerenje treba tolerirati kao i svako drugo osobno mišljenje pojedinca. Ona dakle nisu ništa bolja ili gora od drugih privatnih uvjerenja, pa je prema liberalnom sudu nužno odvojiti državu od crkava, odnosno različitih vrsta religijskih udruženja. Liberalizam dakle smatra, da ne postoji do Boga unaprijed dat i zajamčen državni i društveni poredak. Zato se tvrdi da država ima samo onoliko prava prema pojedincima koliko su joj oni sami predali. Legitimna vlast prema liberalnoj ideologiji može nastati samo pristankom individua da jedan dio svojih prirodnih prava prenesu na institucije vlasti. Politička teorija stoga smatra da se prijenos dijela izvornih suverenih prava građana na institucije vlasti vrši činom sklapanja «društvenog ugovora». Sklapanje «društvenog ugovora» ujedno znači prelazak iz prirodnog stanja u društveno, dakle, hobsovski rečeno iz stanja «rata svakog sa svakim» u stanje mira, kada monopol nad legitimnom silom ima država. Ustanovljavanje civilnog stanja ujedno oblikuje civilno tj. građansko društvo. Osnova konstitucija društva je razum koji nalaže udruživanje ljudi u civilno društvo da bi zaštitili svoj život i vlasništvo. U svom spisu «Civilizacija» J.S. Mill promišljajući o značajkama i samom pojmu civilizacije dolazi do zaključka da je ona društvo u kojem su na dijelu mir i sigurnost privatnog vlasništva, a pouzdanu provjeru napretka civilizacije jamči moć međuljudskog koordiniranja, sposobnost međusobne suradnje. Kooperacija i racionalna rasprava

omogućuju napredak cjelokupnog društva sastavljenog od privatnih vlasnika koji međusobno konkuriraju i iz vlastitih interesa se pokoravaju - od njih samih – unaprijed ustanovljenim pravilima nesumnjivo suparničkog, ali ujedno i korektnog ponašanja. «Samo se civilizirana bića mogu povezivati. Svako povezivanje je kompromis, žrtvovanje nekog dijela individualne volje u neku zajedničku svrhu». Upravo sposobnost zaključivanja kompromisa – ističu liberali - razlikuju civiliziranog čovjeka od divljak koji «ne može podnijeti žrtvovanje nekog dijela individualne volje u ma kakvu svrhu. Njegovi društveni osjećaji ne mogu ni za trenutak nadjačati sebične, niti može svoje impulse podrediti kalkulaciji». Civilizirani i slobodan čovjek je prema liberalnom sudu otvoren argumentima drugih ljudi i može biti uvjeren te će uvažavajući argumente drugih ljudi iznesenih u racionalnoj raspravi promijeniti svoj prvobitni sud. Uvjet rasprave i dogovora je da svaki pojedinac ima vlastiti prostor slobode u koje nitko drugi nema pravo dirati. Način na koji se netko oblači, hrani, vrsta glazbe koju sluša, također i politička i religijska uvjerenja privatna su stvar svakog pojedinca i nitko mu nema prava ugrožavati njegovu slobodu. Naravno, uz pretpostavku da on poštuje isti takav prostor slobode drugog pojedinca. Sloboda pojedinca je ograničena slobodom drugog pojedinca. Slobodu jamči država, koja ima svoje vrelo u volji naroda, dakle u pučkom suverenitetu.

Država za liberale nije više kao što je to bilo u srednjem vijeku božanska ustanova, nego ustanova koju oblikuju ljudi. Njezin se legitimitet izvodi iz volje njezinih građana, načela pučkog suvereniteta. Svrha joj je da služi ljudima, da jamči njihova prirodna prava: na život, vlasništvo, slobodu, a neki dodaju i na traganje za srećom. Deklaracija o nezavisnosti SAD-a iz 1776. godine započinje temeljnom idejom liberalizma:

«Mi smatramo da su ove istine same po sebi jasne: da su svi ljudi stvoreni jednaki; da su od stvoritelja obdareni stanovitim neotudivim pravima, među kojima su život, sloboda i težnja k sreći; da se radi osiguranja tih prava među ljudima postavljaju vlade koje svoju pravednu vlast izvode iz pristanka onih kojima se vlada;...». (Ljudska prava, 1990.: 13). Liberalne ideje također čine osnovu francuske Deklaracije o pravima čovjeka i građana iz 1789. godine u kojoj se tvrdi:

«I. Ljudi se rađaju i uvijek ostaju slobodni i jednaki u svojim pravima. Društvene se razlike mogu temeljiti samo na općoj koristi.

II. Cilj svakog državnog političkog udruživanja jest zaštita prirodnih i nezastarivih prava čovjeka; ta su prava: sloboda, vlasništvo i otpor protiv ugnjetavanja.

III. Politička je sloboda da čovjek može činiti sve što ne daje zlo drugome. Tako se prirodna prava čovjeka ograđuju međama koje drugim članovima društva jamče uživanje tih istih prava. Ove međe mogu se odrediti samo zakonom». (Ljudska prava, 1990, 14).

Snagu zakona jamči narod/puk organiziran kao država, a sami zakoni su desubjektivizirani i na sve se jednako odnose. Vlast prema liberalnom učenju ne pripada pojedinom društvenom sloju, nego svim građanima. Idealan oblik vladavine je prema liberalnom učenju parlamentarna republika ili monarhija, odnosno bitno je da se uspostavi reprezentativna, tj. predstavnička demokracija u kojoj politički narod, građani, sami biraju kontrolore vlasti: parlament. No strah od vladavine masa spriječavao je rani liberalizam da prihvati demokratsko načelo jedan čovjek jedan glas, pa se izborno pravo ograničavalo imovinskim i obrazovnim cenzusom. Ova se odredba argumentirala stavom da onaj tko ne plaća poreze ne može ni odlučivati o njihovom trošenju, ali i još daleko važnijom liberalnom postavkom o potrebi racionalnog utemeljenja političke zajednice. Liberalizam smatra da političku zajednicu trebaju oblikovati isključivo racionalni pojedinci koji pomoću argumentirane rasprave u parlamentu nastoje ustanoviti opći interes, odnosno samu istinu. Napredak ovisi o prihvaćanju novih ideja, a to je moguće jedino u racionalnoj i slobodnoj raspravi. Razum je za liberale, dakle, osnova za oblikovanje političke volje građana. Filozofija slobode i uma, koja je vjerovala u moć razuma i pružila osnovu navedenim liberalnim stavovima, bila je prosvjetiteljstvo. Prosvjetiteljstvo je izlazak čovjeka iz stanja nepunoljetnosti. Naglašavanje političkog značaja razuma je na počecima liberalizma imalo i jasne posljedice na doktrinu izbornog prava. Pošto samo racionalni pojedinci mogu sudjelovati u oblikovanju političke volje, zaključilo se da isključivo oni trebaju imati aktivno i pasivno izborno pravo. Rani liberalizam polazi od pretpostavke da se racionalno postupanje može dokazati posjedovanjem novaca odnosno sposobnošću plaćanja poreza. Zanimljivo je da je ovaj kriterij posredno primjenjivan i na žene koje se načelno nije smatralo dovoljno racionalnim za sudjelovanje u političkom odlučivanju, ali je ženi ukoliko je naslijedila imanje od supruga i nije ga «pročerdala» to je uzimano kao dokaz njezine racionalnosti, pa joj se znalo omogućiti aktivno biračko pravo. (Žene su izborno pravo u Europi dobile uglavnom tek nakon Drugog svjetskog rata). Jasno je da liberalizam na svojim počecima smatra da privatno prisvajanje predstavlja bit racional-

nosti. Locke čak postulira prirodne razlike u racionalnosti, pa radništvo prema njegovom sudu zbog nesposobnosti vođenja racionalnog života (privatnog prisvajanja materijalnih dobara) ne može sudjelovati u političkom odlučivanju. Racionalnost, a samim time i sposobnost sudjelovanje u oblikovanju političke volje za rani liberalizam dokazivala se i obrazovanjem tj. završavanjem određenog studija koji jamčio obavljanje određene profesije. Izborno pravo su uz svećenstvo i plemstvo, na početku parlamentarizma u pravilu imali odvjetnici, ljekarnici, sveučilišni profesori, zanatlije tj. pripadnici cehova, a postepeno se znalo širiti i na druge profesije. Liberalni su mislioci postepeno zauzimali različite stavove prema demokraciji i njezinom osnovnom načelu: vladavini većine koja počiva na primjeni općeg i jednakog prava glasa izvedenog iz principa: jedan čovjek-jedan glas. Neki su poput J. S. Milla uspjeli nadvladati strah od prosječnosti mase koja bi mogla zakočiti vrsnoću pojedinca i tako spriječiti napredak društva te su uz određena ograničenja prihvatili načelo općeg prava glasa, dok su drugi poput Tocquevilla upozoravali na nespojivost demokratske ideje o vladavini većine i liberalnih načela o zaštiti manjine. On upozorava da je moć većine jednako opasna za slobodu pojedinca kao i svaka druga moć i da vladavina većine lako prerasta u tiraniju. «Kad u Sjedinjenim Državama», piše Tocqueville, «neki čovjek ili neka stranka pretrpe nepravdu, kome će se obratiti? Javnome mnijenju? Ta upravo ono i tvori većinu. Zakonodavnome tijelu? Ono zastupa većinu i slijepo joj se pokorava. Izvršnoj vlasti? Nju imenuje većina kojoj služi kao pasivno oruđe. Snagama javnog reda? Snage javnog reda i nisu ništa drugo nego većina pod oružjem. Poroti? Porota je većina kojoj je dodijeljeno pravo da izriče presude: u pojedinim državama, i same suce bira većina. Ma koliko mjera koja vas pogađa bila nepravdična i bezrazložna, valja joj se, dakle, podčiniti» (Tocqueville, 1995, 101). Upozoravajući na mane demokracije koja se može pretvoriti u tiraniju većine, isticao je da se ova opasnost može smanjiti iako ne i potpuno izbjeći, odgojem slobodoljubivih građana. Važnost razvoja liberalno-demokratske političke kulture i pedagoške funkcije politike došla je do svog punog izražaja u političkoj teoriji J. S. Milla. On naime ističe da upravo predstavnička demokracija negira svaku mogućnost tiranije većine, a protiv opasnosti od njezinog despotizma predlaže primjenu proporcionalnog izbornog sustava te uvođenje pluralnog izbornog prava, koje bi omogućilo da obrazovaniji i imućniji građani neko vrijeme, dok se ne razvije liberalno-demokratska politička kultura, imaju više glasova od običnog neobrazovanog puka. Ali i taj puk prema njegovom sudu ima u sebi klicu racionalnosti koju određenim odgojem treba njegovati i razvijati te mu tako omogućiti da postepeno sudjeluje u političkom

životu. Svi ljudi mogu – prema njegovom sudu napredovati u racionalnosti. Politička teorija J.S. Milla stvorila je pretpostavke za povezivanje liberalne ideologije s demokratskim načelom konstitucije vlasti.

Liberalizam s jedne strane zagovara narodni suverenitet, pa se legitimnost države izvodi iz volje ljudi tj. njezinih građana, dok branu mogućoj tiraniji većine predstavlja predstavnička demokracija i za nju karakteristična trodioba vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Liberalna je ideologija davala jasnu prednost parlamentu, kao tijelu zakonodavne vlasti u kojem je oživotvoreno načelo narodnog suvereniteta. Zanimljivo je da današnja politička teorija ma koliko i sam eventualno bila inspirirana liberalnim učenjima naglašava sustav kočnica i ravnoteže između sva tri tipa vlasti. Liberalizam ne podupire bilo kakvu državu, nego isključivo pravnu državu u kojoj su prirodna prava čovjeka i građanina ustavno formulirana, odnosno u kojoj su ideje prirodnih prava preoblikovane u pozitivno pravo. Središnja je ideja liberalizma, naime, zaštita pojedinca od vlasti i njezinih zloupotreba. Zato se teorija nužnosti kontrole moći u liberalizmu sagledava uvijek usporedo s teorijom ograničavanja uloge države. Zadaća navedenog učenja je sprječavanje tiranije većine. Potrebu da se ograniči uloga izvršne vlasti izvrsno je objasnio J.S. Mill, koji smatra da postoji sfera privatnosti koja mora ostati van intervencije vlade, drugih pojedinaca, pa i javnosti. Aktivnosti koje se obavljaju unutar privatne sfere tiču se isključivo djelatnika, jer on svojim djelovanjem ne zadire u interese drugih, tj. u privatni prostor slobode drugih građana. Dok pojedinac djeluje u okviru «vlastitog prostora slobode», nitko ga nema pravo smetati, ukoliko ne ugrožava prava drugih ljudi. Osim toga, liberalizam načelno sumnja u djelotvornosti vladinog intervencionizma. Smatra da bi svako pridavanje novih funkcija vladi povećalo njen autoritarni utjecaj, što su nositelji funkcija vlasti spremni zloupotrijebiti. Sumnja u vlastodršce karakteristična je za liberalne mislioce. Iskazana je stavom da je svaki građanin nevin dok mu se ne dokaže suprotno, a političar je kriv dok se ne dokaže da je nevin. Zato vladu (stručnjake) kontrolira parlament jer znanje ne štiti od korupcije. Nove funkcije izvršne vlasti – ističe liberalizam - smanjile bi njezinu djelotvornost. S druge strane, smatra se da pojedinci svoje interese poznaju bolje od vlade, pa će se o njima i bolje brinuti. Naposljetku slijed najvažniji liberalni argument: ukoliko bi vlada čak i uspjelo da svoje poslove obavlja gotovo savršeno, uskratila bi ljudima «širenje znanja, aktivnosti i javnog duha u narodu», koji su jedini zalog napretka i brana tiraniji. Izuzetno je zanimljiva i još uvijek aktualna liberalna Millova argumentacija: «Koliko su ljudi naviknuti da vlastitom aktivnom intervencijom upravljaju svojim poslovima, umjesto da ih

prepuštaju vladi, toliko će njihove želje prijeći u suzbijanje tiranije, prije negoli u tiraniziranje. Naprotiv kada je ukupna stvarna inicijativa i upravljanje prepušteno vladi, a pojedinci su naviknuti razmišljati i postupati pod njezinim stalnim skrbništvom, tada narodske institucije ne razvijaju u njima želju za slobodom, nego neumjerenu glad za položajem i vlašću, glad što skreće inteligenciju i aktivnost zemlje od njezinog glavnog posla prema kukavnoj borbi za sebične nagrade i sitne ispraznosti položaja». (Mill, 1988, 86)

Upozoravajući na mogućnost korupcije liberalizam predviđa mehanizam kontrole vlasti: njezinu, već spomenutu, trodiobu: na zakonodavnu izvršnu i sudsku te oblikovanje kritičke javnost. Dioba vlasti na izvršnu, sudsku i zakonodavnu, ostvarena u svim demokratskim političkim poredcima tekovina je liberalizam. Iako današnja situacija u kojoj se izvršna vlast nametnula kao «jednakija», odstupa od izvorne liberalne ideje o prvenstvu zakonodavne vlasti, snaga izvorne liberalne argumentacije i danas je potrebno imati na umu pri raspravljanju o pravnoj državi. Njezina je pretpostavka ustavno formuliranje ideje prirodnih prava, odnosno pretvaranje prirodnih prava u pozitivno pravo. Za to su potrebni sljedeći čimbenici: a) podređenost izvršene vlasti zakonodavnoj, b) odgovornost parlamenta nadležnom sudu koji kontrolira ustavnost zakona, c) relativna autonomija lokalne vlasti od centralne, d) neovisno sudstvo. Liberalizam pri tom ističe da zadaća pravne države nije ukidanje konkurentskog nadmetanja među pojedincima slobodnim privatnim vlasnicima, nego upravo obrnuto njezino omogućavanje u fer granicama. Polazi se naime od Kantovog stava da bi «ljudi bez suparništva bili poput ovaca». Pojedincu se stoga mora omogućiti poštene konkurentska borba, jer je ona zalog napretka, a država mora osigurati uvjete za ekonomski i duhovni napredak pojedinca.

Slobodno tržište i slobodna konkurencija bitne su vrijednosti ekonomskog liberalizma. Njegovi zagovornici polaze od načela «laissez-faire». Ovo je načelo trebalo postati opće prihvaćenom praksom, koja omogućuje ekonomski prosperitet društva. S vremenom se pojavila sumnja u svemoć navedenog načela, pa dio liberalnih mislioca smatra da je za privredni napredak poželjna povremena intervencija države u ekonomiju. No i danas liberalizam u načelu zazire od prevelikog državnog intervencionizma, a neoliberalizam se i dalje čvrsto poziva na ovo načelo i vjeruje u «nevidljivu ruku» Adama Smitha. Neoliberali smatraju da bi «oživiljavanje» ove maksime trebalo ujednačiti sve interese na tržištu i na kraju omogućiti uspostavljenje javnog dobra u interesu svih članova dru-

štva. Smith je naime bio uvjeren da pojedinac rukovodeći se u svojim akcijama sebičnim motivima (samoljubljem, naklonošću, željom za slobodom, osjećajem pristojnosti, radnim navikama i sklonošću za trgovanjem) istodobno može postići svoju osobnu korist i djelotvorno unaprijediti opće dobro. Prema navedenom sudu djelovanje pojedinca na tržištu «vodi nevidljiva ruka», pa on «promiče cilj koji uopće nije namjeravao ostvariti». Slobodno tržište je pojmljeno kao svemogućí recept. Zato se intervencija vlade treba svesti na izgradnju i osiguravanje pravne države koja će omogućiti ekonomske slobode, a sami time i svekoliki privredni razvoj. Ekonomski aspekt liberalizam kao njegova bitna karakteristika, slobodno kretanje robe i kapitala kao osnova slobodnog poduzetništva, slobodno tržište na globalnoj razini, maksime su liberalizma, ali liberali prije svega ističu da je uvjet efikasne privrede sloboda pojedinca. Stoga se slobodni pojedinac neupitno ispostavlja kao određujući moment cjelokupne liberalne ideologije.

2. Konzervativizam

Konzervativizam je politička ideologija koja naglašava značenje legalnosti. Termin je preuzet iz naslova časopisa Chateaubrianda ovog „La Conservateur“ kojeg je uređivao i izdavao Chateaubriand, a izlazio od 1818 do 1820. godine. U široj upotrebi pojam je postao prihvaćen tek pedesetih godina 19. stoljeća. Najprije je označavao ljude koje se protive promjenama. Što je bilo karakteristično za plemstvo, crkve i seljaštvo čije se egzistencija temeljila na obradi zemlje i zemljoposjedu. Stoga je selo bilo i do danas je ostalo glavno uporište konzervativne svijesti, dok je u gradu osobito među intelektualcima i poduzetnicima bila popularnija liberalna ideologija. I dok je građanstvo bilo društveni nositelj liberalizma, konzervativizam je u pravilu bio ideologija plemstva, svećenstava i seljaštva. Ovi društveni slojevi su se protivili promjenama koje je zagovaralo građanstvo ideja slobodnog pojedinca bila im je neprihvatljiva, u njoj su vidjeli opasnost za slogu unutar zajednice koja je preme njihovom sudu proizlazila iz hijerarhije prirodnih autoriteta. U središte svog svjetonazora konzervativizam stavlja ideju o potrebi poštivanja pravnog poretka. Konzervativci smatraju da bez prava nema države, a kako upravo država jamči mir i ustaljeni red stvari naglašavaju da se njezini pravni temelji trebaju bezuvjetno poštovati. Na svojim počecima konzervativizam brani satus quo, staleški poredak feudalnog društva, njegovu patrijarhalnu strukturu zasnovanu na vlasti zemljoposjednika: feudalaca i crkve.

Stoga se javlja kao odlučan protivnik ideja francuske građanske revolucije iz 1789. godine. Upravo je revolucija dovođenjem u pitanje feudalni poredak potaknula javljanje konzervativne ideologije. Naime, sve do pojave njezinih ideje i djela, konzervativci žive u samorazumljivoj suglasnosti sa svijetom, ukorijenjeni u zemlju i tradicionalne vrijednosti koje jamči sam Bog. Feudalni im poredak izgleda samorazumljivim, feudanci su vječnim zakonima ukorijenjeni u zemlju, stoga je njihov autoritet i vladavina rezultat same povijesti. Naprosto vrijeme, kao slijed proteklih događaja, pokazuju nužnost poštivanja feudalnog poretka. Zbog toga konzervativna svijest sama po sebi nije teorijski orijentirana, jer se o nekoj situaciji ne promišlja sve dok je čovjek u nju u potpunosti ukorijenjen. Svijet feudalizma za ranu konzervativnu misao bio je potpuno apromblematičan, tek kada liberalizam počinje osporavati valjanost ovog poretka, konzervativna svijest počinje oblikovati svoju ideologiju kako bi ga obranila. Prvi konzervativni mislioci su se stoga profilirali kao odlučni protivnici francuske revolucije i branitelji starog režima. Svim njim bez obzira da li dolaze iz Engleske, poput Burka ili Francuske, kao De Bonald i De Maistre ili su pak Nijemci poput Genza, Schlegala, Muellera, Stahla, odbacuju racionalizam i iz njega izvedeni liberalizam. Glavni predmet napada konzervativnih mislioca je liberalna ideje društvenog ugovora utemeljena na suverenitetu naroda. Konzervativci naglašavaju da se poredak ne može izvoditi iz umne volje čovjeka i njegovog dobrovoljnog pristanka. Liberalna teza da se zakoni trebaju temeljiti na pristanku građana jer se na njih i odnose konzervativcima je potpuno neprihvatljiva. Oni naglašavaju da se poštivanje zakone ne može uvjetovati suglasnošću, nego se zakoni trebaju poštivati bez obzira na način na koji su donijeti i tko ih donosi. „Zakon je zakon“ te već samim svojim postojanjem zaslužuje da ga se poštuje, smatraju konzervativci. Prema njihovom mišljenju poslušnost zakonu ne može se uvjetovati suglasnošću građana i njihovim sudjelovanjem u njegovom donošenju. Konzervativci smatraju da politički poredak ne treba dijeliti pravdu, već su građani prije svega dužni da slijediti pravo, a izvor prava nije suglasnost građana, nego vječite moralne norme. Poštivanje prava je stoga u konzervativnoj ideologiji izjednačeno sa poštivanjem morala, a pravo u sebi sadrži vječite moralne norme koje omogućuju harmoničan život u zajednici. Od tuda proizlazi važnost moral u konzervativnoj misli. Vrelo morala je crva i obitelj, pa od tuda ujedno proizlazi i njihova važnost. Moral je dakle onaj nezaobilazni faktor koji jamči čvrstoću spona unutar političke zajednice.

Društvo i država za konzervativce nisu nastale dogovorom ljudi, nekakvim društvenim sporazumom, nego kao božanske ustanove ili naprosto iz egzistencije i povijesnog trajanja ili iz „nacionalne duše“. U kraljevstvima se vidi božje djelo a modernim državama duh naroda. Društvo i država dakle nisu djelo voljnog ljudskog planiranja, nego viših sila koje treba bezuvjetno poštovati. Ideje evropskog konzervativizma su u srednju i jugoistočnu Evropu dolazile preko njemačke recepcije i interpretacije engleskog i francuskog konzervativizma, a oblikovali su se u nacionalistički pokret koji se protivio prosvjetiteljstvu i polazi od mitski definirane nacionalne duše. Ideal ovog tipa konzervativizma je nacionalna zajednica s organski uređenom državom. Zadaća politike je prema mišljenju njemačkog konzervativnog političkog romantizma, usuglasiti prirodu s „duhom nacije“. Ideal su velika srednjovjekovna kraljevstva, imperiji koji su omogućavali objedinjavanje svih pripadnika nacije u romantično shvaćanom vladarskom duhu. Prava vladavina je u tom tipu konzervativizma utemeljena na plemstvu koje je dokazuje povezanost nacije sa njezinim „svetim tlom“.

Antropološki slika konzervativaca je pesimistička, stoga smatraju da se formiranje političkog poretka ne može prepustiti slobodnoj ljudskoj volji. Čovjek sveden na samoga sebe i svoju individualnu volju je vrlo opasan. Stoga on ne treba biti slobodan jer će nužno ugroziti i sebe i druge. Djelotvorna vladavina se zato ne može temeljiti na slobodnoj volji pojedinca nego na apsolutnom autoritetu, kojeg treba ojačati vjerom, predrasudama, tradicijom. Ukratko, narod ne treba promišljati i društveno se angažirati na temelju svog kritičkog stava, nego isključivo na osnovu predrasude i vjere u neprikosnovene autoritete. Klasični konzervativni misli Edmund Burke je navedeni stav sažeo u rečenici: „Putem sretno vođene predrasude naposljetku dužnost postaje dio čovjekove prirode“ (Burke, 1993, 123). U istom duhu nastavlja de Maister kad tvrdi da ljudima „nisu potrebni problemi već vjerovanja u dogme“. Polazeći od navedenih stavova konzervativna ideologija naglašava da vlast treba biti nešto sveto što se ne može niti stvoriti niti razoriti, nešto što se nikada i ni pod kojim uvjetima ne može dovesti u pitanje. Mora postojati provalija između mase i autoriteta kako se masa ne bi osjećala jednaka autoritetu. Pokvarenu ljudsku prirodu isključivo stegom i autoritetom može se držati u pokornosti. Autoritet vladara je stoga izvor i osnova stabilnog političkog poretka.

Patrijarhalna obitelj je pak za konzervativce osnova društva jer zauzima odlučujuće mjesto u organizaciji društvenog autoriteta. Obitelj je za

državu od životnog interesa i ona se je za nju dužna brinut jer upravo u porodici jer je upravo u njoj izvor svih predrasuda i dogmi koji jačaju autoritet i učvršćuju poredak. Konzervativci smatraju da je „pravi“ čovjek kralj svoje djece. Ako dakle otac kao glava obitelji ne dozvoljava dovođenje u pitanje svog autoriteta neće se dovoditi u pitanje ni autoritet vladara. Uloga žene je da svojom poslušnošću prema mužu služi kao primjer djeci svojom primjerom djeci pokaže nužnost poštivanje autoriteta i držanja reda u domu. Ona se brine za red u kući i obitelji, a smisao za red koji kao majka prenosi djeci, treba omogućiti da djeca kao odrasli članovi političke zajednice prihvate poštovanje državnih autoriteta. Maksimalna na kojoj počiva zajednica i država, a stječe se u obitelji je da „reda mora biti“. Prava proizlaze ne iz prirodne slobode pojedinca nego isključivo iz njegovog pokoravanje zajednici, tek obnašanje dužnosti prema zajednici pojedincu može jamčiti njegova prava. Prava za konzervativce proizlaze dakle iz izvršavanja dužnosti koju svako ima prema zajednici.

Prvobitni konzervativni koncept vlasništva odbija liberalni koncept vlasništva oslonjen na rimsko civilno pravo u kojem vlasnik prema vlastitom nahodjenju raspolaže svojim vlasništvom. On ga može prenijeti na druge, prodati ga, uništiti, ukratko, njegova je volje u potpunosti sadržana u predmetu njegovog vlasništva. Ranom konzervativizmu sporna je liberalna ideja o prenosivosti vlasništva, kako je u feudalizmu najvažnije vlasništvo iz kojeg proizlaze politički status, vlasništvo nad zemljom, ono je trajno. Zemljoposjednik je doživotno vezan uz svoj posjed. On vječno pripada jednoj obitelji i prenosi se s generacije na generaciju njezinih članova. Veleposjednik je trajno ukorijenjen u svoj posjed. On i nije ništa drugo doli njegov posjed. Vlasništvo je dakle trajno vezano uz konkretnog pojedinca, odnosno njegovu obitelj. Ova ideja u seoskim sredinama djeluje i danas, pa seljaštvo u pravilu vrlo nerado prodaje zemlju koja je generacijama u vlasništvu obitelji. S vremenom su konzervativci prihvatili ideju o prenosivosti vlasništva i djelovanju tržišnih zakona, vlasništvo se prstalo vezivati isključivo uz konkretnu osobu te je postalo apstraktno i prenosivo, iako naravno uvijek privatno, shvaćano kao osnova ljudske egzistencije i dostojanstva. Samo privatni vlasnici zaslužuju visok društveni status, što više vlasništva i što je ono duže u posjedu obitelji to su vlasnici u očima konzervativaca bili ugledniji.

Povijest za konzervativce počinje i završava u prošlosti . U njezinom promišljanju zagovaraju fatalistički realizam, povijest svojim djelovanjem neminovno, poput usuda, određuje djelovanje pojedinca i društve-

nih skupina oni joj se ne mogu oduprijeti pa je njihovo djelovanje i mišljenje u najvećoj mjeri unaprijed određeno. Dok je za liberale sadašnjost samo početak nužno bolje budućnosti, za konzervativce je sadašnjost samo zadnja etapa prošlosti. Konzervativno mišljenje je usmjereno na prošlost koja ljude bezuvjetno podčinjena postojećem kao nečem što oduvijek vrijedi. Zbog toga je proučavanje povijesti važno za razumijevanje politike. Ono služi da bi se razvio instinkt za političko odlučivanje u kojem je važno iskustvo. Konzervativci individualnu slobodu uvjetuju ispunjavanjem obaveza spram zajednice. Ideal konzervativno shvaćene slobode je uklapanje pojedinca u obiteljsku i nacionalnu zajednicu. Osnovana politička poruka je da se sreća može naći isključivo u izvršavanju obaveze prema zajednici (Nisbet, 2003). U strogom smislu riječi konzervativci žele društvo, zamijeniti zajednicom. Stoga smatraju da na mjesto surove konkurencije treba staviti obiteljsku i nacionalnom zajednicu u kojoj vladaju odnosi solidarnosti i osjećaj sigurnosti. Nacija sa svojom tradicijom je sinonim jedinstvene zajednice, a tradicija utjelovljuje višu mudrost jer se temelji na konkretnom životnom iskustvu mnogih generacija. Stoga ističu da se treba vratiti tradicionalno moralu koji proizlazi iz vjere, a garantira ga crkva. Etičke vrijednosti i autoritet koji se gradi u obitelji i crkvi osnovana su postavka konzervativizma. Politički poredak se treba poštovati naprosto zato što on postoji, samom svojom egzistencijom on je pokazao da je legitiman.

3. Socijalizam

Socijalistička ideologija u svojoj osnovi ima ideju socijalne i političke jednakosti, koja će se ostvariti ukidanjem privatnog vlasništva. Termin se javlja sredinom 19. stoljeća, a prvobitno označava protivljenje individualizmu kojem suprotstavlja kolektivizam i ideju jednakosti. Politička jednakost ostvarena u liberalno-demokratskim poredcima nastoji se dopuniti socijalistima još važnijom društvenom jednakošću. Prvi uzori se nalaze u utopističkim projektima novog vijeka osobito u ideje C.H Saint-Simona, R. Fouriera i R.Owena. Socijalisti nastoje koncept političke jednakosti prenijeti i u društvenu sferu. Socijalistička ideologija se temelji na marksizmu koji u nasuprot čiste teorije liberalizma u razmatranje uvodi djelovanje sukob društveno uvjetovanih snaga. Historija je stoga neprekidna povijest klasnih borbi, a ekonomsko-društvena struktura postaje realnost koju socijalisti apsolutiziraju.

Socijalisti smatraju da povijesni zakoni neminovno vode prema uspostavljanju novog socijalističkog društva. Cjelokupna historija pokazuje se klasnim sukobima ruše stare „društveno-ekonomske formacije“. Naglašavaju da je propalo robovlasničko društvo, feudalno, pa je takva sudbina neizbježna i za kapitalizam. Propast je uzrokovana klasnim sukobima, a stari poredak uvijek ruši sukob klasa; robovlasništvo sukob robovlasnika i robova (kao primjer revolucije navode Spartakov ustanak); feudalizam sukob feudalaca i kmetova, a kapitalizam će srušiti sukob kapitalista i radnika. Radničke klasa stoga ima historijsku zadaću stvaranja budućeg besklasnog društva, a njezini su interesi proglašeni interesima cijelog čovječanstva. Prema marksističkoj doktrini sama povijest svojim zakonima vodi prema novom društvu jednakih i slobodnih ljudi. Antropološka slika socijalizma je optimistička, polazi se od pretpostavke da su ljudi izvorno dobri, ali da ta karakteristika ne može doći do izražaja zbog društveno-ekonomskih okolnosti koje društvo dijele da podređene i povlaštene, na one koji rade i one koji iskorištavaju njihov rad. Naglašava se rad kao osnova ljudske egzistencije, „čovjek je čovjekom po radu“ te se traži „pravedna raspodjela“ dobara prema radu. Socijalistička ideologija se uspjela realizirati kao politički poredak u socijaldemokratskoj i boljševičkoj varijanti. Anarhizam koji uz socijaldemokraciju i komunizam-boljševizam spada u socijalističku doktrinu nije se uspio realizirati kao poredak. On uostalom i nastupa protiv poretka, zagovara zajedničko vlasništvo sredstva za proizvodnju i raspodjelu prema potrebama, dok bi samo društvo bilo organizirano kao skup slobodno udruženih komuna u kojim se odlučuje na osnovu opće suglasnosti svih članova utemeljen u moralu. Anarhisti su se inspirirali idejama P.J. Proudhona i Pariške komune iz 1871. godine. Istaknuti anarhisti Bakunjin i Kropotkin zalagali su se za društvo bez države i privatnog vlasništva. Odlučno su odbacivali svaku formu socijalističko reformizma i sukobljavao se s komunizmom i socijaldemokracijom. Anarhizam je bio utjecajan u Španjolskoj i Francuskoj, a njegove ideje su prisutne i u studentskom pokretu 1968. godine. Za razliku od njih boljševička struja zahvaljujući uspješnoj Oktobarskoj revoluciji u Rusiji 1917. uspostavila se i kao politički predak. Osnovu sistema tvori diktatura proletarijata koja se temelji na državnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, planskoj privredi i diktaturi komunističke partije. Službena boljševička doktrina bio je lenjinizam koji je odbacio reformistički put u socijalističko društvo koji su zagovarali socijaldemokrati i odlučio se za revoluciju i diktaturu. Komunistička, odnosno boljševička revolucija vodila se u ime radničke klase koja je nastupala u ime cijelog napaćenog čovječanstva. Cilj je stvaranje bez klasnog komunističkog društva, utemeljenog na društvenom vlasništvu

sredstava za proizvodnju, shvaćanom kao pretpostavkom društvene jednakost. Rad se smatra izvorom društvenog života a plodovi rada se distribuiraju neposredno mimo tržišta u pravednoj razmjeni na osnovu individualnih potreba. Nestala je podjela na siromašne i bogate, vladajuće i podređene, svi slobodno razvijaju svoje umne i fizičke sposobnosti, a s nestankom klasa odumire i država te nastaje asocijacija slobodnih i jednakih ljudi. U svrhu navedenog cilja lenjinistička doktrina opravdava uvođenje terora komunističke partije koji je osobito došao do izražaja u staljinističkoj fazi boljševizma. Teror kao partijski organizirano, brutalno i neograničeno nasilje postao je jedno od najvažnijih sredstava vladavine. Usprkos tomu komunističke su se diktature većem dijelu svijeta raspale 1989./1990. godine te se krenulo u proces demokratske transformacije. Propast boljševizma dao je za pravo socijaldemokratima koji su zagovarali demokratski socijalizam. Socijaldemokratska ideologija nastaje revizijom izvornog Marxovog učenja. Smatraju da svaka država nije nužno diktatura i da će u socijalizmu, nego da država u političkoj formi demokratske republike predstavlja političku formu u kojoj će radništvo ostvariti svoju vlast i izgraditi socijalističko društvo. Socijaldemokratski teoretičari s odbijali prihvatiti diktaturu proletarijata kao dobar put u socijalizam. K. Kautsky, M. Adler i O. Bauer zagovarali su parlamentarnu demokraciju, a vodeći teoretičar socijaldemokracije E. Bernstein isticao je da demokracija za nije taktičko pitanje nego put u socijalizam (Na početku svojeg djelovanja u svoje glavne ciljeve ubrajaju: opće, jednako i tajno pravo glasa, slobodu tiska, legalizaciju sindikata, zakonsko ograničavanje radnog vremena, zabranu rada nedjeljom, besplatno i obavezno školovanje, socijalnu zaštitu, odvajanje crkve od države. Neupitno je da su demokratsko biračko pravo i zakoni socijalnog i zakonodavstva koji štite radnike rezultat političke borbe socijaldemokracije (O. Bauer, R. Hilferding, M. Adler, K. Renner, 1982).

Boljševička diktatura potaknuli su socijaldemokrate da još više naglase vrijednost prava i slobode ljudi koje može jamčiti demokratski politički poredak (Kautsky, 1985). Vrijednosti demokratskog političkog poretka još su više postali svjesni i isticali nakon iskustva fašističkih diktatura, tako da su socijaldemokrati odlučni u borbi protiv oba totalitarizma. Socijaldemokrati ne prihvaćaju koncept neke posebne radničke demokracije, prema njihovom sudu postoji isključivo demokracija kao takva, u svojoj parlamentarnoj formi.

Historija socijaldemokracije pokazuje se kao povijest stalnog revizionizma. Nakon drugog svjetskog rata socijaldemokrati su odustali i od svoje

do tada temeljne ideje prema kojoj je privatno vlasništvo ključni uzrok društven nejednakosti pa ga treba ukinuti i zamijeniti društvenim. Prvi su to učinili njemački socijaldemokrati 1959. godine na svom kongresu Bad Godesbergu zaključivši da se socijalna jednakost može ostaviti i u okviru socijalno-tržišne privrede utemeljene na privatnom vlasništvu. Naglašavaju da se jednakost može ostvariti socijalnim zakonodavstvom i državnim intervencijom u privredu. Krajem 20. stoljeća socijaldemokrati kroz teoriju „trećeg puta“ odustali su državnog intervencionizma i počeli zagovarati slobodno djelovanje tržišta. Osnovna ideja je bila da će smanjenja poreza koje će omogućiti povećanje profita dovesti do novih investicija, a samim time i do otvaranja novih radnih mjesta te u konačnici omogućiti porast izdvajanja za socijalne programe. No nakon početnih uspjeha ta se strategija pokazala kao promašaj pa se većina socijaldemokratski stranka vraća naglašavanju socijalne jednakosti i shodno tome neizostavnoj ulozi države u privedi i socijalnoj politici.

4. Fašizam/nacionalsocijalizam

Fašistički i nacistički pokret je kao i boljševički također revolucionaran, ali fašistička revolucija nije bila ekonomska i socijalna, nego kulturna, tobože moralna, ne u ime klase nego u ime nacije. Prezir prema moći novca i buržoaziji kao i prema parlamentarnoj demokraciji bio je zajednički komunistima i fašistima, ali fašizam iako je izazivao strah i odbijanje kod liberala i konzervativaca nije ugrožavao kapitalizam. Upravo suprotno fašizam prihvaća kapitalizam kao prirodan temelj društva, a u svoje protivnike uz građansku demokratske ubraja socijaliste i komuniste. Iako su fašisti prezirali kapitalistički poredak, smatrali su da ga mogu kontrolirati kada odstrane parlamentarnu demokraciju te buržoaziju prisile da služi naciji. Termin fašizam je izveden od latinske riječi *fascis* kojom se označava snop povezanog pruća sa sjekirom u sredini, koji je simbolizirao vrhovnu vlast u starom Rimu. Ovim terminom se označavaju ideologija, pokret i politički poredak, a često se rabi i kao sinonim za njemački nacionalsocijalizam. Idejni temelj fašizma je historizam koji napadao temelj liberalizma, racionalizam, univerzalizam i ideju napretka (Sternhell, 2006, 139). U svom protestu prema zapadnjačkom materijalizmu i demokraciji okretao se duhu nacije, čvrsto vjerujući da se on emanira u tijeku povijesti (Herder, 1909). Posljedice prvog svjetskog rata su samo omogućile da se kulturalna pobuna protiv prosvjetiteljstva i demokracije pretvori u političku i stvori fašizam.

Mussolini je pokušavajući definirati fašistički pokret koji je predvodio 1932. izjavio je da se radi o pobuni protiv „materijalističkog pozitivizma devetnaestog stoljeća“. Identitet fašizma zavisio je od definicije njegovog neprijatelja, protiv koga se trebalo boriti stvarajući društvo herojskih vrijednosti, ljudi koju su spremni na rat da bi spasili naciju. Glavno zlo nije kapitalistički poredak, već liberalizam i njegova hedonistička dekadencija, koja veliča pojedinca, a ne vidi vrijednost nacionalne zajednice. Intervencijom herojske fašističke elite trebala je rušiti dekadentni demokratski poredak, uskrsnuti nova duhovno obnovljena nacija. Fašistička pobuna protiv liberalizma i demokracije, njegovo buđenje energija, instinkta, volje, pokušaj da se ponovo pronade duh i vrijednost nacionalne zajednice vodila je u diktaturu i teror. Talijanski fašizam za razliku od njemačkog nije isticao antisemitsku ideologiju pa njegova jednostrana diktature nije bila toliko brutalna kao nacionalsocijalistička. Hitler je svojom totalitarnom diktaturom utemeljenom u rasističkoj koncepciji predstavljao radikalni napad na zapadnu civilizaciju, na njezino shvaćanje čovjeka. Njemački fašisti su izvršili genocid nad Židovima i Romima, masovno proganjali svoje političke protivnike, a čistoću nacije su nastojali osigurati istrebljenjem svih trajno bolesnih i samim time „manje vrijedne“ sunarodnjaka. Trajnim nasiljem nastojalo se postići ujednačavanje prema nacističkim uzorima iskorjenjivanjem svih koji nisu bili „rasno čisti“ ili su se protivili diktaturi. Nasilje postaje bitni element fašističke vladavine ono je bilo pouzdan način da se slome protivnici, ali i da se oni koji su ga vršili ili odobravali još jače vežu uz režim. Teror je imao službenu funkciju „spašavanja“ nacije od zavjera političkih protivnika i rasno „nečistih“ skupina. Ideal jedinstva nacionalne zajednice nije se nastojao ostvariti isključivo terorom, nego i propagandom, a sve su obrazovane i kulturne institucije pretvorene u sredstvo fašističke propagande. Za razliku od talijanskog fašizma gdje se nacionalna zajednica trebala organizirati kao jedinstvena organska država. U njemačkom nacizmu zajednica je bila utemeljena u krvi i tlu. Zajednica je za fašiste najviša vrijednost, a njezinu pobjedu i moralnu obnovu garantira jedinstvo. Samo jedinstvena zajednica može se obraniti od neprijatelja, a njezino jedinstvo jamči vođa. Njegova volja je izvor zakona zajednice (Prpić, 1990, 45). Fašističke diktature su poražene pobjedom antifašističkih saveznika u drugom svjetskom ratu, ali elementi fašističke ideologije prisutni su u radikalnim nacionalističkim pokretima, a u drugačijem izmijenjenom obliku u suvremenim organizacijama ultradesnice.

***

Poraz fašističkih diktatura u drugom svjetskom ratu i propast komunističkih diktatura 1989. godine označio je ujedno i početka izgradnje novih demokratskih poredaka te pokazao snagu klasičnih demokratskih ideologija: liberalizma, konzervativizam i socijaldemokracije. One su uspjele izdržati napade svojih protivnika s radikalne desnice i ljevice i pokazale svoju historijsku snagu. No njihovim trijumfom nisu prestale unutarnje strukturne napetosti liberalno-demokratskih poredaka javila se nova populistička ideologija i pokreti koji se pokazali krhkost demokracije i potrebu stalnog naglašavanja ljudskih i građanskih prava kao ključnog temelja demokratskog političkog poretka.

5. Populizam

U suvremenoj političkoj komunikaciji pojam populizam ima negativne konotacije i služi za diskvalifikaciju političkih protivnika. Stoga dio stručnjaka smatra da ga se ne može upotrijebiti kao analitičku kategoriju pomoću koje se propituje i označava određena politička ili ideološka pozicija (Minkenberg, 2000, Ignazi, 2003, Déz, 2004.) Istovremeno nas brojne empirijske činjenice, a i teorijski razlozi, upućuju na potrebu i mogućnost znanstveno-analitičke upotrebe ove kategorije. Očito je naime da postoje stranke i pokreti koje se ne mogu svrstati u desno ili lijevo ekstremističke, ali se s obzirom na svoje djelovanje, stil i razumijevanje demokracije, također jasno razlikuju od standardnih demokratskih političkih stranaka. Stoga se fenomen populizma ne može razumjeti ako ga se definira kao politiku „jednostavnih rješenja“ (Bergsdorf, 2000, 624). Jednako tako ne pomaže ako se od njega skloni pogled te ga se odredi kao „epizodni, antipolitički i kameleonski fenomen (Taggart, 2000, 5). Termin populizam stoga smo odlučili koristiti bez vrijednosnih konotacija, naprosto kao analitičku kategoriju. U tekstu su prihvaćeni rezultati politologijskih i sociologijskih istraživanja koja smatraju da je navedena upotreba ovog termina znanstveno produktivna te da se populizam, usprkos brojnim pojavnim oblicima, može definirati i kao osobita politička ideologija. Štoviše ovaj pristup nedvojbeno je dominantan u najnovijim istraživanjima kako je to pokazao njemački politolog Lars Rensmann (2006). Naravno, jasno je da se kod populizma ne radi o detaljno razrađenoj ideologiji poput liberalizma, konzervativizam, socijalizma ili fašizma. Slična se nedoumica javila i pri analizi nacionalizma, kada je dio autora osporavao njegov uvrštavanje u ideologije. Unatoč tomu, brojni spoznajni razlozi upućuju na to da je oba

fenomena opravdano definirati kao ideologije. Pri tom se polazi od minimalističke definicije ideologije koja ju razumije kao skup stavova i normi pomoću kojih se ljudi orijentiraju u političkom životu. U istom duhu, zanimljivu je definiciju ideologije kao „konceptualnog zemljovida političkog svijeta“ dao Michael Freedens (1996, 76). Politika se dakle e može svesti isključivo na proceduralne norme i materijalne interese. Pristaše populizma smatraju, da je njihova osnovna zadaća, gotovo sveta misija, očuvanje određenog vjerskog ili nacionalnog identiteta. Polaze od ideje o dihotomnoj podijeli društva na korumpiranu elitu i poštenu narod.

Sam pojam je prvobitno označavao protestni pokret američkih farmera krajem 19. stoljeća, kao i pokret „narodnika“ koji se u isto vrijeme javio u Rusiji. Danas se ovaj termin ne veže prvenstveno - kako se to često neupućeno tvrdi - uz antidemokratske i autoritarne pokrete, nego uz anti-liberalne mutacije u srcu demokratskog poretka. Populisti prema vlastitom samorazumijevanju, ali ni faktično, nisu protivnici demokracije. Oni doduše žive od njezinih proturječja, ali sam demokratski poredak ne dovode u pitanje. Upravo suprotno, stalno naglašavaju da tek s njima dolazi prava demokracija, koja se uistinu brine o volji naroda. Stoga zagovaraju niz mehanizama neposredne demokracije, poput plebiscita i referendumu. Zastupanje istinske narodne volja, osnovna je parola populizma. Nasuprot narodu, u populističkoj ideologiji nalazi se korumpirana tradicionalna politička elita koja narod uporno zaobilazi i zanemaruje (Conovan, 2002). Nedvojbeno je dakle, da populizam živi od unutarnjih napetosti i suvremene krize liberalno-demokratskog poretka, ali sam nije antidemokratski. Populističkim političarima prvenstveno smetaju liberalni elementi demokratskog poretka. Dakle upravo one značajke sustava zbog kojih se politički poredak Zapada, ukoliko se želi biti potpuno precizan i teorijski dosljedan, naziva liberalna-demokracija. Desne populiste smetaju dakle liberalni elementi reprezentativne demokracije, osobito ideja o zaštiti manjina i uopće onih koji drugačijih koji odudaraju od njihove definicije „većine“ (Decker, 2006). Politološka je analiza utvrdila da su uzroci suvremenog populizma društveni sukobi koji su rezultat ubrzanih modernizacijskih promjena. Pokazalo se da se populističkoj politici priklanjaju gubitnici modernizacijskih procesa, a da populizam osobito snažno potiču negativne strane procesa globalizacije. U ekonomskom aspektu, globalizacija dovodi do razgradnje socijalne države i sigurnosti radnog mjesta, a to je razlog da društveni slojevi koji slabije prolaze u novoj raspodjeli prihoda ili naprosto, oni koji imaju osjećaj da su prikraćeni, rado prihvaćaju emocionalnu populističku retoriku. U kulturnom smislu, globalizacija dovodi u pitanje tradicionalni stil života,

vrijednosti obiteljske i nacionalne zajednice. Nedvojbeno je da su tradicionalne vrijednosti patrijarhalne obitelji, pa i sama institucija braka na Zapadu u velikoj krizi. Dosadašnji način života i vrijednosti zajednice izloženi su procesu stalnih i brzih promjena, pa se ljudi sve više okreću politikama identiteta koje bi mogle jamčiti očuvanje zajednice. I dok tradicionalna politika uglavnom šuti, odgovor na pitanja identiteta nastoje dati populistički lideri. U njihovoj interpretaciji za sve su krivi oni drugi, oni koji nisu kao Mi. U političkom smislu globalizacija prepušta velik dio važnih političkih odluka međunarodnim institucijama. Na taj način ona slabi ulogu nacionalne države, a odluke se donose daleko od građana. Očigledno je da postoji demokratski deficit u procesu odlučivanja u međunarodnim institucijama. Navedeni procesi stvaraju dobre temelje za uspjeh populističkih stranaka i pokreta. Uvjetno ih možemo podijeliti na lijeve i desne. Razlika je u tomu što desni populizam, uz vertikalnu podjelu na pokvarenu političku elitu i dobri narod, ističe i horizontalnu podjelu, na dobre pripadnike našeg naroda i pokvarene strance (Pelinka, 2002). Populistička ideologija naglašava da formulira politički protest nižih i srednjih slojeva („poštenog naroda“) protiv etabliranih institucija, protiv „odnarođene i korumpirane“ tradicionalne političke klase. U središtu populističke ideologije je dakle protest protiv „onih gore“, protiv vladajućih i prezir prema politici. U svom protestu populizam se poziva na zdrava razum i samorazumljive činjenice, često složene uzroke zbivanja krajnje pojednostavljuje te ih svodi na „crno-bijelu“ sliku; bez obzira na složene uzorke i nekog ekonomskog ili političkog procesa u populističkom govoru oni su svedeni na neki oblik odnosa prijatelj-neprijatelj. Zato populistička politika ne trpi kompromise. Štoviše svaki kompromis se proglašava rezultatom korupcije. Politička komunikacije populistički vođa i pristaša zasnovana je na nepovjerenju u „one druge“, stoga nije orijentirana na uvjeravanje racionalnim argumentima. Umjesto toga, komunikaciju svodi na optužbe, teorije urote i afere, koje su najčešće zasnovane na političko-borbenoj upotrebi već raširenih predrasuda. Stoga populizam iskazuje prezir prema „intelektualnom kompliciranju“, pa ima svojevrsne anti-prosvjetiteljske značajke. Populizam se trudi i organizacijski razlikovati od etabliranih političkih stranaka, stoga se ističe važna uloga karizmatičkog vođe i značajke populistički organizacija, što se nastoji pokazati i nazivom (pokret, liga, itd.)

Relativni uspjeh populističke ideologije i stranaka pokazuje da unutar same demokracije postoji strukturalna napetost: „paradoks demokratske legitimacije“ (Benhabib, 2002). Demokracija se naime legitimira iz dva proturječna načela. S jedne strane iz jedinstvene narodne volje, dakle

narodnog suvereniteta, a s druge, iz univerzalnih načela ljudskih i građanskih prava. Ideja demokratskog poretka je da se narodna volja, ograniči liberalnim načelima ljudskih i građanskih prava. Narod stoga u demokraciji ne može odlučiti baš sve, jer je njegova volja ograničena načelima zaštite ljudskih i građanskih prava. U institucionalnom smislu navedeno ograničenje provodi ustavni sud. Stoga se u suvremenim demokracijama međusobno kontroliraju i ograničavaju demokratska i liberalna načela konstitucije političkog poretka. Upravo ovu osjetljivu ravnotežu nastoje srušiti populisti. Naime, populistička ideologije zagovara modelu demokracije u kojem je narodna volja sve, a ustavna načela ništa. Populisti tvrde da nacija može vladati bez ikakvih institucionalnih i konstitucionalnih ograničenja. Stoga u krajnjoj liniji dovode u pitanje ključni temelj demokratskog poretka: zaštitu ljudskih i građanskih prava.

***

U Bosni i Hercegovini nije u usporedbi sa zapadnom, a dijelom i srednjom Evropom razvio klasičan sustav političkih ideologija. Nije bilo razvijenog građanstva koje bi bilo nositelj liberalizma, a ni radništva koji bi osiguralo razvoj snažne socijaldemokracije. Ideologija je naravno bilo, ali ne i njezinih socijalnih nositelja, pa nije moglo biti govora klasičnom sistemu jasnih ideologija koje su zagovarale snažne političke stranke i društvene skupine koje su one predstavljale. U ideološkom smislu dominirao je konzervativizam koji je nastojao sačuvati staleško društvo utemeljeno na nizu privilegija povlaštenih slojeva, a ideologija svih ideologija bio je nacionalizam u svojoj konzervativnoj varijanti. Nacionalizam se uvukao u gotovo sve ostale političke ideologije i uspostavio kao dominantna u bosansko-hercegovačkim zajednicama. Doduše u filozofskom smislu radi se o „tankoj ideologiji“, ali njegove ideje imaju izuzetno snažni emocionalni legitimitet. Stoga ništa ne pomaže ako ga jednostavno odbacimo kao teorijski siromašnu ideologiju i zaobiđemo, jer se u tom slučaju ne može shvatiti njegova politička snaga. Ona naime ne proizlazi iz teorijskih nijansi nego iz parola i ideja koje su sposobne potaknuti ljude na političku akciju. A u tu svrhu nacionalistička ideologija može izvrsno poslužiti. Ona naime tvrdi da je čovječanstvo prirodno podijeljeno na nacije, koje imaju svoj povijesni kontinuitet, jezik, kulturu, tradiciju, etničko porijeklo. Da sve pripadnike nacije nužno povezuje snažan osjećaj zajedničkog identiteta. Smatra da se ljudi moraju identificirati sa svojom nacionalnom skupinom ukoliko žele da njihov život ima smisao. Naime, prema nacionalističkom sudu sve druge

vrijednosti poput slobode, ljudskih i građanski prava, socijalne pravde, imaju smisle isključivo u kontekstu nacije. Nacija je također izvor demokratskog legitimiteta političke zajednice i ima prirodno pravo da svoju izvornu slobodu emanira u vlastitoj državi. Ove „čarobne“ formule nacionalizma mogu biti prisutne u gotovo svim suvremenim ideologijama, osim u komunističkoj, a i kod nje to može biti sporno. Naime očito je da je i komunistička partija imala u svom programu proces emancipacije nacija. Pokušala je riješiti nacionalno pitanje formiranjem osnova za nacionalnu emancipaciju muslimana, danas Bošnjaka, ali taj proces se bez demokracije nije mogao dovršiti. Nakon propasti komunističke diktature, raspada SFRJ i rata, nacionalizam se ubrzo u svim strankama osim u SDP-u BiH pokazuje kao dominantna ideologija. U vrijednosnom smislu one se pojavljuju u svom konzervativnom, a za vrijeme rata se javljao i u svom fašističkom obliku. Konzervativna varijanta nacionalizma je većinski prisutna i danas. Većina bosanskohercegovačkog stanovništva dijeli konzervativne vrijednosti: poslušnost autoritetu, antiintelektualizam, egalitarizam, i ono najvažnije, ideju da se pojedinac uvijek mora pokoriti nacionalnoj zajednici. Stoga je konzervativni nacionalizam koji naglašava kontinuitet i sudbinu nacionalne zajednice naišao na plodno tlo. Cjelina zajednice u ovoj je varijanti nacionalizma zavisna od poslušnosti prema unutra i budnosti spram neprijatelja. Nacionalni identitet stoga podrazumijeva zaziranje od drugih, svi drugi su zapravo neprijatelji. Ovakvo shvaćanje identiteta je neprijateljsko prema liberalnom individualizmu. Konzervativni nacionalizam također smatra da je suverenost pripisana isključivo naciji i njezinom povijesnom teritoriju, a to vodi prema izolacionizmu. Ako se složimo s učenjem političke teorije koje argumentirano tvrdi da je osjećaj zajedničkog identiteta pretpostavka stabilne demokratske političke zajednice, zato ne treba bježati od svakog nacionalnog identiteta, štoviše treba ga uvažavati i pri oblikovanju političkih institucija. Korak naprijed u konsolidaciji bosanskohercegovačke demokracije bio bi zamjena konzervativnog nacionalizma liberalnim. Taj tip nacionalističke ideologije vjeruje u međusobno poštivanje nacija, a suverenost nacija se ne mora nužno preklapati s jedinstvenim centralizirano upravljanim teritorijem, nego je moguća njegova federalizacija ili konfederalizacija. Nacionalni suverenitet i teritorij nisu više fetiš (Tamir, 1993). Nacionalni identitet zaslužuje poštovanje, ali on ne može potirati identitet pojedinca. Individualna autonomija je stoga ne samo moguća nego i poželjna. Dakle, ovaj pomak od konzervativne prema liberalnoj ideologiji nacionalizma bio bi korak u smjeru demokracije u Bosni i Hercegovini. Izgleda naime da je sveprisutnost konzervativnog nacionalizma u bosansko-

hercegovačkoj politici, izbrisala jasne ideološke razlike kakve postoje u zapadnoevropskoj stranačkoj politici. Zato na primjer i socijaldemokratska ili liberalna ideologija u ovdašnjem stranačkom djelovanju može imati nacionalističke značajke. Izuzetak čini SDP, ali i ovastranka u svoj „građanskoj koncepciji“ mora uvažavati različite nacionalne identitet, jer ukoliko to ne čini nema baš velike šanse na političkom tržištu. Dosađajna iskustva pokazuju da se demokratski poredak ne može utemeljiti bez konsenzusa o temeljnim vrijednostima političke zajednice. Rješenje nije u bijegu od nacionalnih identiteta ili ideologija nego upravo obrnuto u afirmaciji jasnih demokratskih vrijednosti i političkih ideologija koje ih zastupaju. U suprotnom će i dalje rasti populističke demagogija, a građani bježati od svake politike. To naravno nije dobro za razvoj demokracije, jer nju najbolje grade politički angažirani građani. Isto tako je nedvojbeno da njihovo sudjelovanje u politici potiču demokratske ideologije, bez obzira da li su konzervativne, liberalne ili socijaldemokratske, a poznavanje njihovih osnovnih elementa nužan je uvjet za razvoj demokracije.

LITERATURA

- Bauer, O.; Hilferding, R.; Adler, M.; Renner, K. (1982) *Austro-marksizam*. Zagreb. Globus.
- Bell, Daniel, 1960. : *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the fifties*, The Free Press of Glencoe, New York.
- Benhabib, S. (2002), Transformations of Citizenship. The Case of Contemporary Europe, *Government and Opposition* 37 (4): 439-465.
- Bergsdorf, H. (2000) Rhetorik des Populismus am Beispiel rechtsextremer und rechtspopulistischer Parteien wie der „Republikaner der FPÖ und des „Front National“. *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 31 (3): 620-626.
- Bernd, U. (2001) Ostmitteleuropa-neue cleavages, neue Parteien, u: E. Urlich i G. Mielke (ur.), *Gesellschaftliche Konflikte und Parteiensysteme. Länder und Regionalstudien*, Wiesbaden. Leske+Budrich.
- Burke, E. (1993) *Razmišljanja o francuskoj revoluciji: i o raspravama nekih društava u Londonu u svezi s tim događajem*. Zagreb. Politička kultura.
- Canovan, M. (1996) *Nationalism and Political Theory*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Canovan, M. (2002) Taking Politics to the People. Populism and the Identity of Democracy. U: Y. Meny i Y. Surel (ur.) *Democracies and the Populist Challenge*, Houndmills/ New York. Palgrave Macmillan.
- Dézé, Alexandre (2004) Between Adaptation, Differentiation and Distinction: Extreme Right-Wings Parties within Democratic Political Systems, u: R. Eatwell i C. Mudde (ur.), *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge*. New York /London. Routledge.
- Eco, U. (2004) *Ime ruže*. Zagreb. Globus media.
- Freedon, M. (1996) *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*, Oxford, Oxford University Press.

- Herder, J. G. (1909) *Ideen zur Philosophie des Menschheit*, u: *Isti, Sämtliche Werke*, sv. 14. Berlin. B. Suphan.
- Hobbes, T. (1961) *Levijatan*. Beograd. Kultura.
- Ignazi, P. (2003) *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford. Oxford University Press.
- Kautsky, K. (1985) *Terorizam i komunizam: rasprava o boljševičkoj revoluciji*. (pr. S. Samardžić). Beograd. Filip Višnjić.
- Keduri, E. (2000) *Nacionalizam*. Podgorica. CID.
- *Ljudska prava. Osnovni međunarodni dokumenti* (1990), (pr. D. Skok). Zagreb. Školska knjiga.
- Kristol, I. (2004) *Neokonzervativizam*. Zagreb. Algoritam.
- Maier, H., Rausch, H., Denzer, H. (ur.) (1998) *Klasici političkog mišljenja*. Zagreb. Golden marketing.
- Markowski, R. (1997) Political parties and ideological spaces in East Central Europe, *Communist and Post-Communist Studies*, 30 (3): 221-254.
- Manhajm, K. (1978) *Ideologija i utopija*. Beograd. Nolit.
- Mill, J. S. (1988) *Izabrani politički spisi*, (pr. S. Ravlić). Zagreb. Fakultet političkih znanosti, Informator.
- Nisbet, R. (2003) *Konzervativizam*. Zagreb. Politička kultura.
- Podunavac, M. (2006) *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*. Beograd. Čigoja.
- Posavec, Z. (1991) Duhovno-povijesni temelji liberalizma, *Politička misao*, (28) 3, 3-9
- Prpić, I. (1990) Fašizam/nacionalsocijalizam, u: *Leksikon temeljnih pojmova politike* (ur. I. Prpić, Ž. Puhovski, M. Uzelac) Zagreb. Školska knjiga.
- Ravlić, S. (2003) *Suvremene političke ideologije*. Zagreb. Politička kultura.
- Ramet, P. S. (2001.), *Čija je demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi 1989. godine*. Zagreb. Alinea.
- Rensmann, L. (2006.), *Populismus und Ideologie*, u: F. Decker (ur.), *Populismus. Gefahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv?* Wiesbaden. VS-Verlag.
- Schmeichen-Ackerman, D. (2002) *Diktaturen im Vergleich*. Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sternhell, Z. (2006) Fašizam, u: M. Freedon (ur.), *Političke ideologije: novi prikaz*. Zagreb. Algoritam.

- Taggart, Paul (2000) *Populism*. Buckingham. Open University Press.
- Tamir, Y. (1993) *Liberal Nationalism*. Princeton NJ. Princeton University Press.
- Tocqueville, d. A. (1995) *O demokraciji u Americi*. Zagreb. Fakultet političkih znanosti.

IDEOLOGIJA I DRUŠTVENA STVARNOST: Znaju li jedna za drugu u BiH?

Dr Zdravko Zlokapa
Pravni fakultet Banja Luka

1. Rađanje pluralizma

Otkako je u BiH – poslije poluvjekovne vladavine komunističke partije – vraćen politički pluralizam i dozvoljeno formiranje i slobodno djelovanje više političkih partija, u ovoj zemlji je došlo do prave eksplozije višepartizma. Kao da su mnogi željeli ogledati se i u ovom poslu pa je broj političkih partija rapidno porastao: za vrlo kratko vrijeme u zemlji s manje od četiri miliona stanovnika registrovano je više od 70 političkih partija. S druge strane, rasprava o ideološkim platformama oko kojih su se okupljali politički poslenici skoro da i nije bilo, a sasvim su izostali teorijski radovi o političkim strankama.

To ne znači da su se političke partije formirale posve spontano; okupljanje političkih istomišljenika i stvaranje organizacija koje njihove difuzne zahtjeve pretaču u političke stavove i daju im ideološki oblik, već odavno, nigdje u svijetu ne teče „samo od sebe” i bez ikakvog usmjeravanja. U BiH skoro da i nije bilo moguće zadržati samostalnost čitavog državotvornog procesa budući da su države u okruženju bile veoma zainteresovane za političku sudbinu ove središnje zemlje i aktivno učestvovala u projektovanju njene političke budućnosti. To je najlakše bilo izvesti preko obavještajnih službi i instaliranjem političkih partija koje će biti ogranci stranaka u matičnim zemljama i slijediti njihove političke instrukcije. A ne treba zaboraviti ni djelovanje tzv. međunarodne zajednice koja je pokušavala da proces raspadanja Jugoslavije drži pod kontrolom, ulažući već tada – početkom devedesetih godina prošlog vijeka – novac u pojedine ljude i političke projekte.

Iako, kao što vidimo, nije bila posve spontana, pluralizacija u BiH nije bila ni planirana u smislu da se nije odvijala po nekom i nečijem unaprijed utvrđenom projektu. S malo više osjećaja za jezičke finese, moglo bi se reći da su politička zbivanja u Bosni i Hercegovini, od samog početka demokratizacije, najviše ličila na planirani kaos. I po tome se BiH razlikuje od većine tranzicionih zemalja Centralne i Istočne Evrope, koje su prve korake ka demokratiji izvele manje-više samostalno ili tek uz minimalne asistencije izvana – istina sa mnogo nesnalaženja i političke dreke, ali bez rata i velikih unutrašnjih sukoba.

Najvažniju ulogu u uvođenju političkog pluralizma u BiH odigrale su grupe inventivnih i marljivih političkih preduzetnika, koji su vjerovatno već imali manje ili više razrađene projekte o formiranju partija i samo su čekali trenutak da se u društvu stvore povoljne okolnosti za realizaciju njihovih ideja. Kao što pokazuju najnovija historiografska istraživanja i memoari nekolicine neposrednih učesnika, samo su krajnje naivčine vjerovale da se Jugoslavija neće raspasti i da u Bosni neće doći do žestokog sukoba. Politički preduzimači nisu pripadali toj grupi naivnih: oni ne samo da su spremno dočekali ove događaje već su ih, budući da su bili sigurni da do njih mora doći, i požurivali, izazivali, pripremali – ukratko, stvarali su istoriju. Jesu li u koncipiranju svojih projekata oni slijedili neke opšte ideološke šeme, da li su se držali samo svojih interesa ili su se povodili za duhom vremena i pokušavali na političkom tržištu prodati ono što je tržište u tom trenutku tražilo – za istraživače ostaje još uvijek tajna. Postoji samo činjenica da je ideološko svrstavanje slijedilo neke nevidljive, a ipak moćne, političke struje koje su opredjeljivale karakter političkih organizacija i prihvaćenih ideoloških načela.

I prije formalnog uvođenja višepartijskog sistema, nacionalno je pitanje u BiH postalo prvorazredno političko pitanje, pa su i prve političke partije nastale zbog „odbrane” nacionalnih interesa. Vrlo slabašne pokušaje da se nacionalno partijsko organizovanje zabrani niko nije shvatio ozbiljno, pa se o tome nije ni raspravljalo u parlamentu (tokom rada na izmjenama ustava kojima je višepartizam konstitucionalizovan). Svaka od tri najveće bh. nacionalne grupe dobila je svoju partiju, koje su se deklarirale kao nacionalne stranke – neke već u svom nazivu (*Srpska* demokratska stranka, *Hrvatska* demokratska zajednica), a druge su to učinile u programskim dokumentima. Slijedilo je ubrzano osnivanje i drugih političkih partija, pogotovo kada su preduzetni ljudi uvidjeli da je politika posao od kojeg se u BiH može živjeti bolje nego od bilo kojeg drugog rada.

Biti uspješan u ovom poslu značilo je doći na vlast i koristiti njene resurse za privatne, a ne javne interese. Zbog toga su se, pored političkih entuzijasta iskreno predanih javnim poslovima, kao osnivači političkih partija, ili bar kao podrška iz pozadine, pojavljivali vrlo različiti ljudi: promućurni preduzetnici zainteresovani samo za zaradu i novac; sitni i krupni kriminalci koji su željeli da se okoriste loveći u mutnom; ljudi željni javne pažnje i medijske slave; „krtice” stranih obavještajnih službi – ukratko, vrlo šaroliko društvo različitih interesa i sposobnosti. Zajednička im je bila potpuna neupućenost u ideološke probleme, nezainteresovanost za političku strategiju i čak ignorancija u pitanjima od presudne važnosti za dugoročni uspjeh političkih partija. Ideologija i politička strategija su u takvoj konstelaciji došle u drugi plan. Pa ipak, političke partije bez programa i ideologije ne mogu.

Zanimanje političke elite – ova grupa u potpunosti zaslužuje da je tako nazivamo i pored pežorativnog prizvuka koji ovaj pojam u našem kontekstu ima – bilo je u potpunosti posvećeno organizacionim i taktičkim pitanjima. To je bilo i logično budući da se priprostim umovima činilo da su osnovna ideološka rješenja nametnuta sticajem okolnosti. Zbog toga su u koncipiranju svojih ideoloških programa sve, ili skoro sve, bh. partije polazile, istina više prećutno nego izričito, od ove tri pretpostavke:

- Ideologija mora biti antikomunistička pošto su komunizam i komunističke greške u prošlosti krivi za sve što danas ide po zlu, pa je potrebno distancirati se od njih;
- Ideologija se mora oslanjati na napredna socijalna i politička rješenja prihvaćena u Zapadnoj Evropi, a to znači da mora biti u manjoj ili većoj mjeri socijaldemokratska;
- Ideologija mora biti posvećena nacionalnoj stvari kao prvorazrednom političkom interesu sva tri bh. naroda.

Sve tri ideje – antikomunizam, socijaldemokratija i nacionalizam – bile su vrlo konjunkturane u BiH krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog vijeka, kada su utemeljene skoro sve važnije političke partije u ovoj zemlji. Svakako da nije svaka od ovih ideja imala za svaku partiju jednak značaj, ali pošto su bile vrlo popularne u narodu nijedna partija ih nije mogla ignorisati.

Antikomunizam je, po svemu sudeći, bio pomodna stvar uvezena iz Istočne Evrope čiji su narodi pola vijeka (Rusi skoro čitav vijek) istinski trpjeli pod komunističkim režimima i koji su se, poslije zbacivanja komunista s vlasti, mogli nadati boljem životu. „Meki totalitarizam” koji je postojao u BiH¹ bio je znatno podnošljiviji od onoga u Istočnoj Evropi, ali je ipak bio neomiljen među Srbima i Hrvatima čije su kontraelite smatrale da je upravo ovaj režim glavni krivac za ekonomsko, kulturno i nacionalno zaostajanje ova dva naroda. Čini se da je među muslimanima komunistički režim bio znatno prihvaćeniji, jer tek pod njim je ovaj narod doživio punu nacionalnu emancipaciju i priznanje. Osim toga, deklarativnim antikomunizmom se iskazivala i lojalnost vanjskim donatorima, Zapadnoj Evropi, demokratskom svijetu čijim dijelom je BiH htjela postati. Treba takođe imati na umu da je među stranačkim liderima bilo i onih koji su pod komunističkim režimom robijali u zatvoru², pa su demokratske okolnosti koristili da vlastiti antikomunizam prenesu i na mase.

Iako može izgledati kontradiktorno, sve nove partije su bile blagonaklone prema dostignućima socijaldemokratije, čak i kada to nisu javno iskazivale. Socijaldemokratija je jedan od izdanaka komunističke ideologije koji se vrlo uspješno prilagodio okolnostima političke borbe u Zapadnoj Evropi i u nekim zemljama, u kojima su socijaldemokratske partije bile na vlasti, čak postigao znatne uspjehe. Zbog toga su novopečeni bh. ideolozi vjerovatno procijenili da ne mogu građanima BiH – koji su čak i pod komunistima bili naviknuti na izvjestan nivo demokratije i relativno dobar ekonomski standard – obećavati manje od onoga što su ovi već imali; socijalna demokratija je imala program koji je odzvanjao

---

¹ Iako neki autori prilično pojednostavljeno sve socijalizme klasificiraju zajedno u grupu totalitarnih političkih sistema, valja reći da je u ispoljavanju bilo znatnih razlika i da se jugoslovenski socijalizam znatno razlikovao od ostalih, mnogo tvrdih i krućih socijalizama u svijetu. Voren Zimerman, američki ambasador u Jugoslaviji od 1989. do 1992. i dobar poznavalac jugoslovenskih prilika, nazvao je period od 1945. do 1991. god. „jugoslovenskim eksperimentom s liberalnim komunizmom” (Zimerman [1996.] 2003 : XII). Čak su se i unutar Jugoslavije pojedine republike itekako razlikovale po načinu primjene socijalističkih ideja pa je Bosna i Hercegovina važila za „tamni vilajet” zbog „čvrstorukaške” politike na kojoj je njeno rukovodstvo istrajavalo „do posljednjeg daha”.

² Ništa ne mijenja na stvari što su, zbog prirode njihovih nedjela, boravili u zatvoru kao obični kriminalci; svi bivši kriminalci i lopovi koji su pokušavali da naprave političku karijeru svoje su sukobe sa zakonom i robijanje pripisivali političkom neslaganju s vladajućim komunističkim režimom.

demokratski milozvučno a ekonomski bio veoma privlačan te su ga prihvatile, manje ili više otvoreno, sve novostvorene političke stranke³. Sve partije su prihvatile nacionalizam kao ideološki koncept kojem se treba prilagoditi i koji treba maksimalno iskoristiti. Činjenica je da političke partije nisu stvorile nacionalizam; on je postojao i prije njihovog pojavljivanja na političkoj sceni, zapretan tokom desetljeća komunističke vlasti, što znači da je bio dio pretkomunističkog nasljeđa (Nedovršeni mir, 1997:29 i dalje). Ali je nesumnjivo da su one pomogle da se „duh pusti iz boce”, kao i da ga već deceniju i po održavaju na životu i prizivaju u pomoć kada god im je vlast ugrožena – čak i uprkos zabrani upotrebe govora mržnje i unatoč rigoroznim kaznama koje je visoki predstavnik izricao tim povodom. U bosanskoj ludoj igri nacionalizam je bio karta s kojom se nije moglo izgubiti i političke partije su je vadile iz rukava kada im je bila potrebna.

2. „Karta u rukavu”

„Karta u rukavu” nije ovdje slučajno upotrijebljena metafora. Nacionalizam, i sve u vezi s njim, u Bosni i Hercegovini je pod strogom kontrolom međunarodne zajednice zbog silnog zla koje je u ime nacije i nacionalnog interesa ovdje počinjeno. Međutim, ako li se nacionalizam pak i ne vidi, a onda se naslućuje na svakom koraku: u riječima i postupcima partijskih i nacionalnih lidera, u aluzijama ili otvorenim porukama, u umjetničkim predstavama i ikonografiji, u književnosti i filmu. Sav je javni život u BiH prožet nacionalizmom, pa se čak i tehničkim pitanjima pripisuje nacionalni značaj i oko njih se vode političke rasprave.

Kao po pravilu, nacionalistički naboj ojača i nacionalistička retorika postane žešća tokom predizbornih kampanja. Svima koji pretenduju na javne funkcije jasno je da zadobijanje simpatija birača i dobijanje njihovih glasova zavisi isključivo od toga kako birači percipiraju političku ponudu – kao više ili manje nacionalno obojenu. Po pravilu glasove

---

³ Stranački lideri su više naslutili prednosti socijaldemokratije nego što su ih proučili. Pod ranijim režimom socijaldemokratske ideje smatrane su renegatskim u odnosu na izvorni komunizam, pa je o ovom ideološkom konceptu bilo vrlo malo teorijskih radova, a praktični kontakti sa socijaldemokratskim partijama bili su rijetki. Otuda se o modernoj socijaldemokratiji u BiH znalo vrlo malo. O tome zašto je socijaldemokratska koncepcija zanimljiva za sve u BiH vidi naknadnu, ali ništa manje zanimljivu, racionalizaciju Tadeja Labernika: 2007:9–16.

dobija ona opcija koju birači ocijene kao nacionalno najpouzdaniju. Zbog toga se političke partije trude predstaviti kao nacionalne perjanice i nacionalno uzdanje u političkom, a ne u ekonomskom ili kulturnom, smislu. Tokom kampanje kandidati za najviše političke funkcije iskazuju elementarno nepoznavanje ekonomskih pitanja, čak neznanje banalnih ekonomskih činjenica, a da to nikome ne smeta niti ko na to obraća pažnju. Birači žele samo nacionalne parole i to je jedino što od kandidata mogu čuti. Političke partije su u svom punom kapacitetu posvećene samo, i jedino, nacionalnoj stvari.

Logično je onda pretpostaviti da i programi političkih partija, kao osnovni ideološki dokumenti, moraju sadržavati obrise nacionalnih programa pojedinih bh. nacija ili bar stav političkih partija o ovom najvažnijem političkom pitanju. Drugim riječima, opravdano je pretpostaviti da izborna taktika političkih partija ima svoje utemeljenje u njihovim strateškim, dugoročno koncipiranim ideološkim dokumentima, tj. u njihovim programima ili aktima slične prirode. Ta veza ne mora uvijek biti otvorena i jasna pošto se ideologija bavi opštim pitanjima i obično je izrečena u najopštijim iskazima, a izborna taktika je okrenuta aktuelnim stvarima i obično je iskazana kratkim, jezgrovitim, borbenim parolama. Ideologija se, možemo reći, bavi principijelnim i strateškim, a politička taktika konkretnim socijalnim, ekonomskim i drugim pitanjima. Taktika je operacionalizacija ideologije, njena primjena na konkretne društvene probleme. Političke partije su obično vrlo oprezne u iskazivanju svojih ideoloških stavova. U ozbiljnim partijama koje računaju i na sud javnosti, vodi se računa o tome da ideološki principi i taktička rješenja budu što je moguće više usklađeni. Drugačije rečeno, u rješavanju konkretnih problema partija polazi od principa sadržanih u njenoj ideologiji. Zbog toga je konkretne političke mjere tim lakše opravdavati što su principi na koje se one oslanjaju širi i neodređeniji. To i jeste osnovni razlog zbog kojeg partije u svoje programe unose principe koji mogu vrlo široko da se tumače. Osim toga, na osnovu takvih evazivnih i neobavezujućih principa stranke mogu da ulaze u saveze i koalicije s drugim strankama, koje su im inače ideološki antipodi i neprijatelji. Opasnost takvih formulacija je u tome što se kroz njih gubi specifičnost partijske ideologije i što su, s druge strane, odbojni široj publici koja čak ni u principima ne voli pretjeranu neodređenost.

Ovdje treba skrenuti pažnju na specifičan tretman koji ideologija ima u bosanskohercegovačkim političkim partijama. One kao da su svesrdno prigrllile najave o „kraju ideologije”, koje se od teoretičara mogu čuti već više od pola vijeka. Isticanje da je došlo do konvergencije nekada različiti-

tih ideologija, i da je poslije propasti socijalizma na sceni ostala dominantna samo jedna ideologija – liberalizam, u BiH je shvaćeno kao sugestija o nevažnosti ideologije uopšte: važno je koliko su uspješna pojedina ekonomska i politička rješenja, a ne njihovo ideološko porijeklo. Bivši komunisti su s oduševljenjem prihvatili krilaticu kojom su Kinezi pokušali da relativiziraju razliku između kapitalizma i socijalizma: nije važno da li je mačka bijela ili crna – važno je da lovi miševе. U bh. uslovima to je značilo da je prihvatljivo svako rješenje koje daje rezultate. Zbog toga je bilo potrebno tako formulisati ideološke principe da pod njih može da se podvede svaka politička mjera za koju se partija zalaže. Ili još bolje, u praktičnom životu je najbolje zaboraviti na ideološke i bilo kakve druge principe pošto je uspjeh mjerilo ispravnosti principa.

U BiH su još neki dodatni razlozi djelovali na ignorisanje ideologije u svim političkim partijama. Naime, sve su ove partije po svom sastavu, a pogotovo po sastavu partijskih rukovodstava, bile u najmanju ruku neintelektualne. Tako je bilo i sa strankama koje su „vrvjele” univerzitetским profesorima, akademikima i intelektualcima, ali taj intelektualni potencijal nije se osjećao u njihovoj politici niti u pronicljivosti i dalekovidosti njihovih procjena. Osnovni ton partijskoj politici davali su praktičari i pragmatičari, a oni nisu imali nimalo sluha ni razumijevanja za teorijska, ideološka i strateška pitanja. Njihov jedini cilj bio je osvajanje vlasti, a on se mogao postići samo povlađivanjem ukusu i prioritetima birača. Pošto je biračko tijelo bilo isključivo nacionalno orijentisano, tako su i nacionalni interesi dominirali u partijskoj politici. Pragmatični duh je posve potisnuo teorijsku dimenziju partijskog rada – u Bosni i Hercegovini je posve zaboravljena Gramšijeva teza o partiji kao kolektivnom intelektualcu. Ono što može da začudi jeste to s kakvom su se lakoćom intelektualci transformisali u tribune, potčinili se zovu etnosa, podredili se moralnim ništarijama i zaboravili elementarna pravila svog esnafa, ali ta rasprava izlazi izvan okvira ovog rada.

Od osnivanja bosanskohercegovačkih partija njihovim vrhovima dominirali su i dominiraju provincijalci i politički diletanti, ljudi bez ikakvog političkog iskustva, kojima je kao prva politička zadaća u životu pripalo ni manje ni više već osnivanje države⁴. A nijedan od njih nije

---

⁴ To je posao kojem bh. lideri nisu dorasli, pogotovo što među njima nema onih životno posvećenih toj ideji i tom poslu. Stvar nije mnogo bolja ni na nacionalnoj ravni pošto se nacionalne elite u prvom redu bave svojim privatnim poslovima; nacionalni interesi u BiH su uvijek bili veoma tijesno isprepleteni s privatnim, ponekad toliko tijesno da su

posjedovao ni najmanje sklonosti niti najmanje talenta za ideološki rad. Pošto su uz to bili i slabo obrazovani i nisu imali osjećaja za historijsko posmatranje stvari, logično je što su ideologije bosanskohercegovačkih partija unaprijed bile osuđene na redukovanje i minimalistički pristup.

3. Ideologija – rukovodstvo, članstvo, birači

Sve češće se od teoretičara može čuti mišljenje da stvaranje i širenje ideologije nije više među osnovnim i konstitutivnim osobinama političkih partija. Takva su mišljenja ranije dolazila isključivo od američkih teoretičara koji su na tu pomisao došli zbog prirode američkih političkih partija koje se, budući da su ideološki blizanci, zaista nikada nisu mnogo zanimala za ideološka pitanja. Međutim, i među evropskim istraživačima ima takvih mišljenja⁵, bez obzira na ideološko šarenilo koje – unatoč konvergencijama do kojih je došlo tokom posljednjih pola vijeka – još uvijek vlada na Kontinentu. Klaus von Beyme smatra da klasična ideološka podjela *lijevo–desno* još nije prevladana ali jeste znatno oslabila pošto većina Evropljana sebe smješta u centar. Ideološka distancija među strankama je, generalno posmatrano, smanjena, pa se ideološke razlike mogu dijagnosticirati samo oko pitanja od presudne važnosti za politički sistem (von Beyme, Klaus, [2000] 2002:54–55 i 75–82).

Na ideološkom kontinuumu *lijevo–desno* bosanskohercegovačke partije pokrivaju čitav spektar ali su, zanemarimo li usamljene primjere radikalnih otklona u oba smjera, koncentrisane isključivo oko centra. Većina ih tako same sebe i locira u svojim programskim dokumentima. Analiza njihovih ideologija, tačnije njihovih programa, slijedi, ali prije toga potrebno je ukazati na snagu kojom ideologija utiče na različite segmente partijske strukture i na samo biračko tijelo.

Među teoretičarima je danas široko prihvaćeno stanovište da je došlo do deideologizacije stranaka i da je to jedan od razloga slabljenja veza između političkih partija i njihovih članova. Da je deideologizacija stvaran proces nema spora – definitivna slom komunističke ideologije samo

---

neki lideri uspijevali nametnuti javnosti utisak da od njih lično zavisi sudbina nacionalnog projekta.

⁵ Tako, na primjer, Jean Blondel iz svoje definicije političke partije posve izostavlja ideološki aspekt. Vidi u: Blondel, 1995:132.

je u prvi mah doveo do jačanja drugih, građanskih ideologija. Bez realnog protivnika i ove ideologije kao da su izgubile životni nagon i svrhu postojanja. U Istočnoj Evropi, oslobođenoj od komunizma, uspostavljen je višepartijski sistem ali to nije dovelo do masovnog učlanjenja građana u političke partije. Dok su komunističke partije imale masovno članstvo, koje je u nekim zemljama obuhvatalo i preko 10% stanovništva (tzv. indeks ukorijenjenosti političkih partija), ukorijenjenost novostvorenih partija ostala je na simboličnim brojkama, vrlo sličnim onima na Zapadu, gdje je ukorijenjenost političkih partija tradicionalno znatno niža.

Nije samo deideologizacija uticala na slabljenje intenziteta veza između političkih partija i njihovog članstva. Ovaj proces uzajamnog odbijanja bio je obostran: kao što su partije manjom snagom privlačile svoje članove i simpatizere, tako je i na strani građana slabila potreba za identifikacijom sa strankama. Kod građana razvijenih zemalja u prvi plan su dolazile vrijednosti šire i univerzalnije od onih za koje su se političke partije zalagale, a kod građana u novostvorenim demokratijama prvotni nagon za političkim angažovanjem naglo je splasnulo kada se pokazalo da nikakva antidemokratska kontrarevolucija više nije moguća i da je sloboda definitivno osvojena.

Čini se da je u Bosni i Hercegovini došlo do ideološkog zasićenja brže nego u drugim tranzicionim zemljama. Kao što smo već kazali, ni ideološka ponuda ovdje nije bila bogata i nije mogla da privuče mnogo simpatizera: zbog dubokih nacionalnih i vjerskih raskola sve partije koje su htjele da opstanu morale su biti nacionalističke i takve su i bile. Patriotizam, nacionalizam i vjerski zanos u početku su djelovali kao motivaciona snaga i jak mobilizacijski faktor za politički angažman masa. Odziv na izborima je bio vrlo visok, a isto tako sve tri bh. nacije su se u vrlo visokom procentu odazvale na pozive svojih partija da ne/izađu na referendum o osamostaljivanju Bosne i Hercegovine. Međutim, kako su se ekonomske i socijalne prilike u zemlji pogoršavale, a smjena vodećih partija na izborima nije rezultirala nikakvim vidnijim poboljšanjima, entuzijazam masa je drastično opao; to se najbolje iskazalo kroz sve veću izbornu apstinenciju – na posljednjim parlamentarnim izborima 2006. godine izlaznost je uz silnu kampanju jedva prešla 50%.

Još su neki razlozi djelovali na slabu ideološku ponudu u BiH. Na prvi od tih razloga je upozorio Šijaković kao na posljednicu niskog izbornog cenzusa (3%), što navodi male partije – a te su najbrojnije u BiH – da se ne vežu ni za jednu posebnu socijalnu i političku grupu već pokušavaju dobiti glasove iz svih socijalnih slojeva. Zbog toga su njihovi politički

ciljevi uopšteni i prihvatljivi svima: demokratija, socijalna pravda, borba protiv korupcije i slične u nedemokratskom i nepravednom okruženju milozvučne parole (Šijaković 2007:63).

Drugi je razlog drastična insuficijencija kadrova sposobnih da mobiliziraju i privuku mase. Kao što su ranija istraživanja pokazala, ljude privlače i na politički angažman navode vođe (Puhalo 2007:89 i dalje). Od samog početka u stranačkim vrhovima su dominirali politički preduzetnici, kalkulanti i ljudi sumnjivog morala, ličnosti jakog ega i nagona ali bez političkog znanja i talenta. Neki od njih su postepeno promovirani u nacionalne lidere, ali ne zahvaljujući svojim političkim sposobnostima i moralnim vrijednostima već žestokim medijskim kampanjama u kojima su veličane njihove tobožnje vrline a prikrivana njihova sramna prošlost i politička nesposobnost. BiH nikada nije obilovala sposobnim kadrovima, a prethodni komunistički režim je u tom pogledu iza sebe ostavio pravu pustoš pošto je decenijama u javnom životu primjenjivao negativnu selekciju kadrova. Većina bivših komunisti, koji su pokušali da se politički angažuju u novim okolnostima, brzo je eliminisana („komunjare”), a oni koji su uspjeli da opstanu prešućuju svoju komunističku prošlost.

Poseban problem, koji takođe utiče na to da je politička ponuda na bh. tržištu tako siromašna i nekompetitivna, jeste opšti nedostatak infrastrukture za ideološki i uopšte bilo kakav politički rad. Ne radi se tu samo o nepostojanju slobodnih medija i razvijenih komunikacija već o čitavom spletu nepovoljnih okolnosti: nedostatku demokratskih tradicija, netoleranciji, nesposobnosti za dugotrajan, strpljiv i disciplinovan rad, sveprisutnosti sumnjičavosti i nepovjerenja, sebičnosti i nepotizma, osvetoljubivosti i sklonosti spletkarenju, nesposobnosti da se zanemare sitne i nevažne stvari i posveti se bitnim problemima... Socijalni psiholozi, etnolozi i sociolozi već dugo upozoravaju da ovaj sindrom negativnih svojstava drastično usporava modernizaciju zemlje, a nesumnjivo je, u kombinaciji s nepovoljnim međunarodnim okolnostima, znatno doprinio da se raspad Jugoslavije izvede na anarhičan i krvav način. Snaga i ukorijenjenost ovih osobina pak ne daje osnova za nadu da se u političkom smislu mogu očekivati brza poboljšanja.

U teoriji se smatra da partijsko rukovodstvo mnogo dublje usvaja ideologiju nego što je to slučaj sa članstvom, a pogotovo sa simpatizerima. Partijski lideri i šira rukovodstva moraju dublje internalizirati ideološke stavove da bi djelovali ubjedljivo prilikom njihovog širenja; da bi stvarali

vjeru vođe i sami moraju biti vjernici (le Bon [1895] 1989:114). Oni su vrhovni suci u ideološkim pitanjima i raspravama, ako do njih unutar partije dođe, budući da se ortodoksija i kompetentnost lidera podrazumijeva. To su zapravo osobine koje vođe čine neophodnima, kao što je primijetio Michels u svom klasičnom djelu o političkim partijama (Michels, [1925] 1990:65). Istovremeno lideri sebi – zbog svog položaja u organizacionoj piramidi partije – mogu dozvoliti i veću mjeru neortodoksije, pa i pravo da mijenjaju ideologiju, akomodiraju je potrebama vremena kada nađu da je to potrebno.

Već smo ustanovili da su stranački lideri u BiH vrlo šareno društvo. Mnogi od njih nisu imali nikakvog političkog iskustva prije nego što su osnovali partiju i počeli da se takmiče za glasove birača. Nijedan od njih nije slovio kao lider ili organizator, niti bio poznat po sposobnostima koje bi ga kvalificirale kao vođu, a daleko od toga da je među njima bilo „rođenih vođa”. Bosanski tranzicijski eksperiment se u selekciji kadrova temeljio na pristupu *pokušaj–greška*, što je najsporiji način učenja, a u politici poguban – kao što je i bilo u ovom slučaju. Ali najveći gubitnici u BiH nisu bili partijski lideri već njihovi sljedbenici. Narodi u BiH – zaglibljeni u svojim vjekovnim mržnjama i kratkotrajnim ljubavima, nenaviknuti na slobodu i demokratiju, zbunjeni svim onim što im se događalo i neodlučni šta da rade – trebali su vođe koje će odlučivati umjesto njih i koje će preuzeti odgovornost za sve što slijedi. Nacije nisu trebale mnogo ideologije i nisu bile mnogo zainteresovane za ideološka pitanja: malo povlađivanja onome u što su već vjerovale, malo podilaženja njihovim niskim strastima, malo obećanja ljepše budućnosti i eto ideološkog bučkuriša na koji su mase pristajale. Uzgred budi rečeno, njihovi lideri i nisu bili u stanju da im ponude nešto bolje.

Iz ranijih empirijskih istraživanja socijalnim istraživačima je poznato da na izorno opredjeljivanje birača utiču mnogobrojni faktori: kognitivni, emotivni, stepen informisanosti, porodična tradicija, klasna pripadnost, nivo obrazovanja i tome slično, pa i partijsko-ideološka identifikacija birača. Međutim, malo kada je ovaj posljednji činilac presudan; osim toga, nije sasvim jasno ni kako se formira ideološka svijest ljudi, po kojim kriterijima se oni odlučuju za jednu ili drugu ideologiju i da li o tome uopšte „odlučuju” u smislu kognitivnog čina ili ideologija biva usvojena nekim drugim manje svjesnim procesom.

Prošlogodišnje istraživanje o socio-psihološkom profilu glasača i apstinenata u BiH (Puhalo, 2007.) ukazalo je da se ove dvije kategorije građana značajno razlikuju u stepenu tolerancije, stepenu konformizma, podlo-

žnosti vođi itd.; što je sugeriralo da se istraživanje proširi na pitanje koliko na formiranje ovakvih i drugih stavova kod jedne i druge kategorije utiče njihova ideološka opredijeljenost. Drugim riječima, bilo je potrebno ispitati ideološke stavove apstinenata i birača. Jedan od aspekata predmeta istraživanja odnosi se i na ispitivanje koliko su programi političkih partija povezani sa ideološkim stavovima ispitanika. Pošto su programi tipični ideološki dokumenti može se očekivati da oni snažno utiču na formiranje ideoloških stavova građana. Zbog toga ćemo u narednom odjeljku ukratko izložiti osnovne karakteristike programa nekoliko najvažnijih političkih partija u BiH, a zatim pokušati ustanoviti da li oni, i u kojoj mjeri, utiču na formiranje ideoloških stavova apstinenata i glasača.

4. Pregled programa nekoliko bh. partija⁶

Političke partije koje su ušle u uzorak za istraživanje nije bilo teško odrediti pošto, ukupno posmatrano, one dobijaju preko 90% glasova na izborima. To su:

- Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH)
- Hrvatska demokratska zajednica BiH 1990 (HDZ 1990)
- Socijaldemokratska partija BiH (SDP BiH)
- Stranka demokratske akcije (SDA)
- Stranka za BiH (SBiH)
- Partija demokratskog progresa (PDP)
- Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD)
- Srpska demokratska stranka

U analizu njihovih programa ulazimo polazeći od temeljne metodološke premise da se partijski programi mogu analizirati iz raznih uglova kao i svaki drugi politički dokument ali da nije moguće ocjenjivati njihovu ostvarljivost; drugim riječima, samo istorija i politička praksa mogu valorizirati primjenljivost i praktičnu vrijednost neke ideologije i nekog partijskog programa. Zbog toga se ni mi u ovom komparativnom prikazu nećemo upuštati u ocjene i prognoze te vrste. Najviše što sebi možemo

---

⁶ Da ne bismo tekst opterećivali čestim pozivanjem na izvore, u ovom odjeljku smo se odlučili za nešto jednostavniju notifikaciju: pošto su svi citati iz programa političkih partija ne navodimo svaki puta izvor, jer je iz konteksta vidljivo o kojoj se partiji i o čijem se programu radi. Brojke u zagradi označavaju članove ili odjeljke programa, a ne stranice.

dozvoliti jesu grube aproksimacije mogućih budućnosti, ali čak i tu vrstu futurologije smatramo vrlo nesigurnom i naučno neutemeljenom.

4.1 Nacionalna (samo)identifikacija

Ovdje se radi o tome da li političke partije sebe vide kao političke organizacije samo jedne nacionalne grupe ili smatraju da su „građanske” u smislu nevezanosti za neku posebnu etno-nacionalnu grupu. Na prvi pogled se čini da je odgovor na ovo pitanje očigledan pošto su neke političke partije unijele nacionalne odrednice već u svoj naziv, kao npr. Srpska demokratska stranka i obe Hrvatske demokratske zajednice. Ostale partije izbjegavaju da se nacionalno definišu smatrajući, vjerovatno, da bi nacionalno opredjeljivanje partije suzilo njenu izbornu bazu. Tako je SDA – koja se prilikom svoga osnivanja 1990. god. bila definisala kao „politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu” – na svom drugom kongresu 1997. izmijenila ovu odredbu pa se i danas definiše kao „politički savez građana koji prihvataju program i ciljeve Stranke”. Međutim, objektivno posmatrano, po svom članstvu i interesima koje zastupa, SDA je i dalje ostala ekskluzivno bošnjačko-muslimanska stranka. Isto se može reći za Stranku za BiH, iako ni ona u svojoj *Programskoj orijentaciji* sebe ne identificira ni kao nacionalnu niti kao građansku partiju. Po svome *Programu* ni SDP nije nacionalna, pa čak ni ideološka partija (?), već demokratska građanska partija; međutim, podrška koju ova partija dobija potiče skoro isključivo od Bošnjaka, te se i ona može smatrati bošnjačkom partijom. PDP sam sebe smješta u centar ideološkog spektra i vidi sebe kao „stranku građanske provenijencije” ali i kao partiju koja „formuliše, izražava i bori se za srpske nacionalne interese”; iako je, dakle, „eminentno politička stranka srpskog naroda” ova partija se ne odriče ni glasova drugih naroda i nudi se da zastupa i njihove interese „u istoj mjeri u kojoj se bori za ciljeve srpskog naroda”. Sudeći po njenom biračkom tijelu, čini se da drugi narodi ipak više vjeruju svojim nacionalnim strankama, pa PDP dobija glasove samo od srpskih glasača. Konačno, ni SNSD se u svom programu ne izjašnjava o svojoj nacionalnoj orijentaciji; nigdje ne spominje da zastupa samo Republiku Srpsku i samo srpske nacionalne interese; štaviše, naglašava da će pokušati svoju mrežu proširiti i na područje Federacije BiH. Objektivno, SNSD je ekskluzivno srpska nacionalna stranka, ponekad toliko nacionalno isključiva u svom političkom nastupu da to blokira saradnju sa drugim strankama bez obzira na njihovu nacionalnu identifikaciju.

4.2 Ideološka orijentacija

Ideološku identifikaciju političkih partija možemo izvršiti na dva načina:

- tako da prihvatimo optiku kroz koju one same sebe vide ili
- da u njihovim programima identificiramo elemente karakteristične za pojedine ideologije i klasificiramo partije prema tako ustanovljenim obilježjima.

U ovom slučaju učinimo i jedno i drugo da bismo ustanovili da li se ideološka samoidentifikacija razlikuje od one objektivne. Prije nego što izložimo i jedno i drugo stanovište, moramo podsjetiti na ranije iznesen stav da ogromna većina političkih partija u BiH ne drži mnogo do ideološkog čistunstva. Posljedica toga jeste to da su njihovi programi u pravilu *mixtum compositum*, jedna mješavina raznih ideologija čije su elemente autori tih programa unosili po slobodnom nahođenju i kako su im se sviđjeli. Budući da partijski ideolozi, po svemu sudeći, nisu bili dobro teorijski obrazovani, u partijskim programima su ponekad spajali nespojive elemente. Osim toga, kao pragmatični ljudi, partijski šefovi su vjerovatno htjeli da ih partijski program ne obavezuje previše, što znači da nije smio sadržavati jednoznačne i striktne formulacije. Ovakav pristup se zaista osjeti prilikom čitanja partijskih programa iz uzorka: oni su u najvećoj mogućoj mjeri uopšteni, puni opštih mjesta i fraza tako da bi bilo moguće čitave dijelove iz jednog programa premjestiti u drugi, a da se ne primijeti razlika.

Među programima iz uzorka, dva ipak odskaču:

- *Program SDP BiH* izdvaja se po obimu i očiglednom naporu njegovih autora da budu na visini zadatka i naprave dokument koji sadrži odgovore na otvorena pitanja bh. društva i epohalna pitanja smjene sistema;
- *Programska orijentacija Stranke za BiH* izdvaja se po svom gorljivom pamfletizmu i svojoj površnosti.

Neke partije su svoju ideološku identifikaciju unijele u svoj zvanični naziv. To su učinile obje socijaldemokratske partije (Savez nezavisnih socijaldemokrata i Socijaldemokratska partija BiH); svoju ideološku orijentaciju dalje razrađuju u svojim programima – SNSD krajnje reducirano i ponekad površno, a SDP krajnje ekstenzivno i isprazno kitnjasto. Tako SDP-ovu programsku osnovu čini „sve ono što širi prostore ljudske

slobode, pravde i solidarnosti i što predstavlja civilizacijske vrijednosti čovječanstva”.

SNSD u prvoj rečenici svoga programa kaže za sebe da je „politička stranka slobodnih ljudi i duha, stranka mira, promjena i ekonomskog napretka, stranka socijalne integracije, jednakosti i pravde, stranka evropske socijaldemokratije i humanih demokratskih promjena”. Predstavlja se i kao stranka ogromnih sposobnosti pošto „nudi odgovore na sva pitanja pojedinca, kolektiviteta i vremena”. SDP se samoidenticira kao „moderna politička organizacija lijeve političke orijentacije, stranka rada i stvaralaštva, stranka radnika i radno ovisne populacije”, uz to i „organizacija autohtonih, konstitutivnih naroda (i nacionalnih manjina) i građana koji razvijaju i njeguju vrijednosti socijalne države i civilnog društva”.

Programi obje ove stranke su tipične socijaldemokratske koncepcije koje kombinuju zalaganje za socijalnu državu i tržišnu utakmicu. SDP kao svoj osnovni politički cilj zadržava klasično socijaldemokratsko zalaganje za „uspostavljanje demokratskog socijalizma”, dok SNSD izbjegava da se ovako eksplicitno izjasni o tome, ali nigdje i ne govori o potrošenosti socijalističke ideje. Najviše što se autori njegovog *Programa* usuđuju reći o socijalizmu jeste da „SNSD po programskim načelima, po međunarodnoj poziciji i po praktičnom djelovanju pripada Socijalističkoj internacionali”.

PDP se u svojoj *Programskoj orijentaciji za period 2007–2010.* deklarira kao „politička stranka centra” i kao „stranka građanske provenijencije”. Neutralna ideološka pozicija koju ova stranka sama sebi pripisuje trebalo bi da joj pribavi simpatije ideološki neopredijeljenih birača, koji su po pravilu pragmatično orijentisani i cijene stručnost a ne ideološke fraze. Međutim, primjena ideoloških načela u pojedinim oblastima rezultira kod PDP-a mjerama koje su u suštini lijevo od centra i veoma liče socijaldemokratskoj politici: dosta državnih i zaštitnih mjera i dosta ograničavanja tržišta.

Program HDZ i Programska deklaracija HDZ 1990 liče jedna na drugu i po formi i po stilu, a ponajviše po mjerama za koje kažu da će ih preduzeti kada dođu na vlast. Objе ove partije se deklariraju kao narodne, socijalne i demohrišćanske stranke što ih po teoriji svrstava desno od centra, iako se HDZ 1990 deklarira kao „narodna stranka političkog centra demokršćanske orijentacije”. I SDA se u svojoj *Programskoj deklaraciji* izjašnjava kao „bosanskohercegovačka narodna stranka političkog centra”. Slično sebe opisuje i SDS u svojoj *Političkoj platformi*;

prvo kao „stranku narodne orijentacije, okrenutu tradicionalnim nacionalnim i kulturnim vrijednostima”, zatim kao „sabornu stranku” i na kraju kao stranku čiju „filozofiju života” definišu sljedeći elementi preuzeti iz hrišćanske etike: „otvorenost, sabornost, odgovornost, bratstvo, iskrenost, solidarnost, liturgičnost”. Tijesna povezanost s vjerom karakteristična je za konzervativne, narodne i demohrišćanske stranke koje inspiraciju za svoju ideologiju, naročito za njene ekonomske aspekte, nalaze upravo u hrišćanskoj vjeri. Na vjeru se izrazito oslanja i Stranka za BiH. U svojoj *Programskoj orijentaciji* ova partija ističe da se „kroz slobodno djelovanje vjerskih zajednica u duhovnoj, obrazovno-odgojnoj i socijalnoj sferi vjera potvrđuje kao vrhunska kulturna i društvena vrijednost”. Ova stranka je jedina od partija iz uzorka koja ništa detaljnije ne govori o svom ideološkom profilu, ograničavajući se na iskaz da su „univerzalne ideje slobode, jednakosti i poštovanja ljudskih prava” ishodište njene *Programske orijentacije*, i da partija prihvata „principe koji su temelj političke kulture savremene građanske demokratije”. Iako bližih ideoloških odrednica nema, po tonu ovoga dokumenta, po pozivanju na „volju građana” koji „moraju, napokon, uzeti u svoje ruke vlastitu sudbinu”, ova se partija svrstava u grupu konzervativnih populističkih partija koje svoje političke projekcije temelje na podilaženju instinktima masa.

Za demohrišćanske stranke je inače karakteristično to što u ekonomskim pitanjima zauzimaju eklektičan stav, kombinuju kejnzijizam s tržišnim zakonitostima, korporativizam s individualizmom, i sve to uklapaju u koncept društvenog tržišta i države blagostanja. Sve su ove ideje manje-više uspješno uklopljene u programima oba HDZ-a, a znatno manje dosljedno u programu SDS-a; u slučaju SDA i SBiH čini se da im ekonomski dio programa služi samo za dokazivanje njihovih političkih zahtjeva za jedinstvenom državom.

***

U programima bh. partija iz našeg uzorka dominira socijaldemokratska ideološka orijentacija, makar stranke sebe i drugačije percipirale i drugačije se predstavljale u svojim programima. Socijaldemokratske mjere su najjasnije iznesene u programima partija koje se tako i nazivaju, iako se primjese socijaldemokratskog pristupa mogu prepoznati i u programima partija drugačije ideološke orijentacije. Istini za volju, ideološka konvergencija je posljednjih decenija došla do nivoa na kojem je teško razlikovati jednu ideologiju od druge, posebno u njihovom odnosu prema državnom intervencionizmu i slobodnom djelovanju tržišta – što su ranije bili

jasni kriteriji razgraničenja. Socijaldemokratija i druge tzv. lijeve ideologije su se, naime, zalagale za snažniju državnu intervenciju, dok su sve druge ideologije (tzv. centar i desnica) smatrale da država treba što manje da se miješa u društvene, a pogotovo ekonomske, poslove. Do konvergencije nije došlo jednostrano, popuštanjem samo jedne strane, već uzajamnim približavanjem. Socijaldemokratija i druge lijeve partije su tokom vremena ublažile svoje zahtjeve za državnim intervencionizmom, dok su partije s centra i desnice uvidjele da su izvjesni državni zahvati u privredu nužni i čak blagotvorni po očuvanje društvene ravnoteže. U programima iz našeg uzorka ovi protivrječni trendovi se takođe mogu zapaziti u tome što jedna socijaldemokratska partija (SNSD) više insistira na slobodnim tržišnim zakonitostima nego što to čine neke demohrišćanske partije, koje su inače sklonije tržištu nego državi ma koliko ona „socijalna” bila.

U nekim aspektima, kao što je pitanje odnosa prema religiji, ideologije u BiH se i dalje drastično razlikuju. Socijaldemokratske partije smatraju da je to čisto privatno pitanje i zalažu se za odvajanje crkve od države i takvi su stavovi sadržani u programima SDP-a i SNSD-a. Narodne i konzervativne stranke naprotiv insistiraju na pozitivnom uticaju tradicije i vjere, pa se izrazite vjerske konotacije mogu naći kod SDS-a koji u svom programu piše da je „pravoslavna hrišćanska vjera izvor svih naših nacionalnih i političkih ciljeva”. S BiH se, kao što smo vidjeli, zalaže za što jači angažman vjerskih zajednica u društvu pošto smatra da je njihov uticaj moralno okrepljujući i blagotvoran, dok se SDA – koja bi se mogla smatrati vjerskom strankom pošto svoj program donosi „sa vjerom u Boga” – ograničava na izjavu da je „poštivanje različitih svjetonazora, sloboda vjere i autonomnost vjerskih zajednica sastavni dio naše politike”. Demohrišćanske stranke jesu vjerske stranke ali uklopljene u sistem, pa otuda HDZ insistira da se „crkvama i vjerskim zajednicama mora omogućiti slobodno i neovisno djelovanje”, a HDZ 1990 pitanje slobode vjere smješta u odjeljak o temeljnim ljudskim pravima i slobodama.

Na kraju ove kratke analize ideoloških programa bosanskohercegovačkih partija mora se postaviti pitanje u kakvom su odnosu ovi dokumenti sa ideološkom orijentacijom partijskih članova. Odgovor na ovo pitanje možda će se moći dobiti analizom rezultata dobijenih u istraživanju, ali zasada se možemo ograničiti samo na pretpostavke i nagađanja.

1. Partijski programi i u njima izložena ideologija u velikoj se mjeri razlikuju od partijske politike i mjerā koje partije preduzimaju kada dođu na vlast. Partijski programi – osim programa Stranke za BiH – u velikoj mjeri su uopšteni i umjereni, napisani s ciljem da pridobiju što širi krug ljudi i zbog toga su pisani bez žestine i strasti koje bi djelovale odbojno i zastrašujuće; u nekima od njih mogu se zapaziti naglašene nacionalne konotacije ali bez šovinističkih prizvuka; neki su garnirani izrazitim vjerskim osjećanjima ali bez fundamentalističke netrpeljivosti; neki sadrže i zalaganje za tačno određene političke ciljeve i mjere ali iskazane bez isključivosti i pretjeravanja. S druge strane, u realnom životu, reklo bi se da se uticaj partijskih programa ni najmanje ne osjeti i da se dnevna partijska politika u potpunosti razlikuje od zvanične partijske ideologije: žestoka je i nametljiva, isključiva i netolerantna, fundamentalistički radikalna i megalomanska. To se odnosi na partijske stavove i izjave o pojedinim političkim pitanjima, a još više na javne nastupe partijskih funkcionera koji su krajnje agresivni i isključivi.

2. Opravdano se može pretpostaviti da su partijski članovi, birači i građani pod većim i izravnijim uticajem partijske politike nego njene ideologije. Istina je da su partijski programi svima dostupni jer su postavljeni na internet stranicama političkih partija, ali je isto tako istina da partijske dokumente čitaju jedino analitičari i partijska birokratija. Svoju ideologiju političke partije šire i populariziraju na razne načine ali nikako ne svojim programom. Pošto se praktična politika suštinski razlikuje od partijske ideologije i partijskog programa, moglo bi se zaključiti da političke partije imaju dvije ideologije – onu sadržanu u programu i onu koju zastupaju i provode u stvarnom životu, a da su građani upoznati jedino s ovom drugom.

3. Ako partija u velikoj mjeri ne primjenjuje svoju zvaničnu ideologiju, a to je slučaj s velikim brojem bh. partija, postavlja se pitanje kakva je funkcija te ideologije. Dok je ovim prostorima vladala komunistička partija, njeni su ideolozi lansirali tezu da je „raskorak između normativnog i stvarnog” nužan pošto je ideološke ideale nemoguće realizirati u dogledno vrijeme. Uz to, decenijsko neostvarivanje komunističke ideologije opravdavano je deformacijama, aberacijama, privremenim odstupanjima, skretanjem s linije i sličnim razlozima. Tako je zvanična ideologija ostajala nedirnuta i čista, a za sva odstupanja od ideala optuživana je varljiva i mušičava stvarnost koja neće da se povinuje ideološkim koncepcijama.

Primijenimo li isti pristup na savremene bh. partije, proizlazi da su i njima ideologije samo dimna zavjesa iza koje mogu realizirati svoje istinske interese. Pođe li nešto po zlu, partija se uvijek može pozvati na

svoje dobre namjere i na svoju ideologiju, a za neuspjeh može optužiti nepovoljno okruženje, sticaj loših okolnosti, prave i izmišljene neprijatelje i sl.

LITERATURA

- Anđelić, Neven (2005), *Bosna i Hercegovina. Između Tita i rata*, Samizdat B92, Beograd
- von Beyme, Klaus (2002), *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti sveučilišta u Zagrebu
- le Bon, Gustave (1989), *Psihologija gomila*, ČGP Delo OOUR Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Freedon, Michael (2006), ur. *Političke ideologije. Novi prikaz*, Algoritam, Zagreb
- Goati, Vladimir (1997), ur. *Partijski mozaik Srbije 1990 – 1996*, Beogradski krug i AKAPIT, Beograd
- Goati, Vladimir (1984), *Savremene političke partije – komparativna analiza*, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost – Beograd i IRO Partizanska knjiga – Ljubljana
- Hejden, Robert M (2003), *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B92, Beograd
- Hejvud, Endru (2005), *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Kasapović, Mirjana (1993), *Izborni i stranački sustav Republike Hrvatske*, „Alinea”, Zagreb
- Michels, Robert (1990), *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji. Istraživanja o oligarhijskim tendencijama u životu skupina*, Informator i Fakultet političkih nauka, Zagreb
- Nedovršeni mir (1997), Izvještaj međunarodne komisije za Balkan, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i Pravni centar FOD BiH, Zagreb – Sarajevo
- Puhalo, Srđan (2007), ed. *Socio-psihološki profil glasača i apstinenata u BiH. Između opštih izbora 2006. godine i lokalnih izbora 2008. godine*, Art print, Banja Luka

- Šijaković, dr Ivan, *Izbori i demokratija* u: Puhalo, Srđan (2007), ed. *Socio-psihološki profil glasača i apstinenata u BiH. Između opštih izbora 2006. godine i lokalnih izbora 2008. godine*, Art print, Banja Luka
- Županov, Josip (1995), *Poslije potopa*, Nakladni zavod Globus, Zagreb

IDEOLOŠKI STAVOVI APSTINENATA I GLASAČA U BOSNI I HERCEGOVINI

Srđan Puhalo¹

PARTNER Marketing Consulting Agency, Banja Luka

1. Uvod

Želja svakog političara je da zna koji to faktori presudno utiču na odluku „malog” čovjeka da izađe na glasanje, a posebno kojoj političkoj partiji ili pojedincu će taj „mali” čovjek „pokloniti” svoj glas. Za razliku od političara, naučnici već odavno traže odgovor na ovo pitanje, s manje ili više uspjeha. Oni pokušavaju identifikovati koji to faktori utiču na glasača da se opredijeli za jednu od mnoštva političkih partija. I kada dođu do determinanti koje utiču na izbornu ponašanje pojedinca, postavlja se pitanje koliko su one univerzalne u vremenu i prostoru, tj. da li vrijede za sve kulture i političke sisteme ili su prostorno i vremenski ograničene.

Bez obzira na to, politikolozi, sociolozi i socijalni psiholozi su kreirali neke modele kojima se donekle mogu objasniti odluke birača da glasaju za određenu političku partiju. Poznat je model R. Haberleu (prema Atlagić, 2007) koji govori o:

- *ciljno-racionalnoj motivaciji* – birač opšte ciljeve i politiku političkog subjekta smatra ispravnim i prihvatljivim, pa u skladu s tim i djeluje;
- *emotivno-afektivnoj motivaciji* – kada birač djeluje u skladu sa određenom politikom zbog pozitivnih osjećanja prema političkom subjektu;
- *referentnoj motivaciji* – pojedinac prihvata određenu politiku i djeluje u skladu s njom usljed uticaja stavova i ponašanja drugih članova referentne grupe;
- *instrumentalno-racionalnoj motivaciji* – pojedinac djeluje u skladu s određenom politikom očekujući ličnu korist.

---

¹ puch@inecco.net

Drugi istraživači (Slavujević, 2005; Šiber, 2003) govore o dejstvu posrednih i neposrednih determinanti na donošenje odluka o tome za koju političku partiju ili pojedinca ćemo glasati. Pod posrednim determinantama podrazumijevamo: socio-demo-grafski model, ekonomski i psihološki model. Pod neposrednim determinantama podrazumijevamo: stavovski model, te socio-psihološki model izbornog ponašanja. O posrednim modelima ponašanja može se više pročitati kod Atlagića (2007), a naše istraživanje je usmjereno ka neposrednim modelima glasanja, tj. ka ideološkim stavovima glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini. Ostaje otvoreno pitanje koliko uticaja na izbor političke partije imaju grupe stavova organizovane u neku ideologiju, a koliko specifični stavovi vezani za određeni politički problem aktuelan u određenom periodu.

Počecemo od teze nekih socijalnih psihologa (Rot, 1994) da stavovi koje čovjek formira teže međusobnoj saglasnosti. Ukoliko je veća razlika između stava birača prema nekom važnom pitanju i stava koji zastupa partija, odnosno kandidat, manja je vjerovatnoća da će za nju, odnosno njega, glasati. Pri tome, konkretni stavovi prema određenim partijama, političkim događajima i akterima mogu biti determinisani drugim, bazičnim stavovima i vrijednostima – odnosom prema pravdi, jednakosti, slobodi, naciji, demokratiji i dr.

Ovakvim pristupom istraživanju svjesno se zanemaruje veliki broj faktora (imidž partije, percepcija lidera partije, ekonomske i demografske karakteristike birača i apstinenata) koji mogu, u velikoj mjeri, uticati na izbor političke partije ili pojedinca, ali toga smo svjesni i to su problemi s kojima se susreću svi istraživači.

1.1 Uopšte o stavu

Stav je socijalizacijom stečena relativno trajna mentalna dispozicija koja se ispoljava kao tendencija da se misli, osjeća i postupa na određeni način. (Trebješanin, 2000). Čine ga tri komponente: kognitivna, emotivna i konativna. Kognitivna komponenta odnosi se na uvjerenja, emotivna na vrednovanje, a konativna komponenta podrazumijeva određeno ponašanje prema objektu ili osobi na koju se stav odnosi. U socijalnoj psihologiji ne izučava se samo struktura stavova nego i njihova funkcija, i govori se o četiri funkcije stava (Pennington, 1997):

- funkcija prilagođavanja – stavovi omogućavaju nekoj osobi da postigne željeni cilj i izbjegne ono što je neugodno;
- saznajna funkcija – odnosi se na informacije koje osoba ima o fizičkom i društvenom svijetu;
- funkcija samoizražavanja – svijest o onome što osjećamo, u što vjerujemo i što nam je vrijedno;
- funkcija odbrane Ega – odbrana ljudi od samih sebe i od drugih ljudi.

Imajući u vidu sve navedeno, možemo pretpostaviti da će stavovi glasača neke partije biti slični stavovima koje zastupa ta politička partija. Oni će tu partiju i njene ideje opažati kao dobre, a to će ih motivisati da izađu na izbore i svoj glas daju toj partiji.

Socijalni psiholozi koji se bave izučavanjem stavova polaze od pretpostavke da postoji dosljednost između stava i ponašanja pojedinca, tj. da stavovi uzrokuju određeno ponašanje. U kojoj mjeri je to tačno? Istraživanja odnosa između stava i ponašanja (Pennington, 1997) dala su kontradiktorne podatke, tj. pokazala su da postoji slaba veza između izrečenog stava i određenog ponašanja.

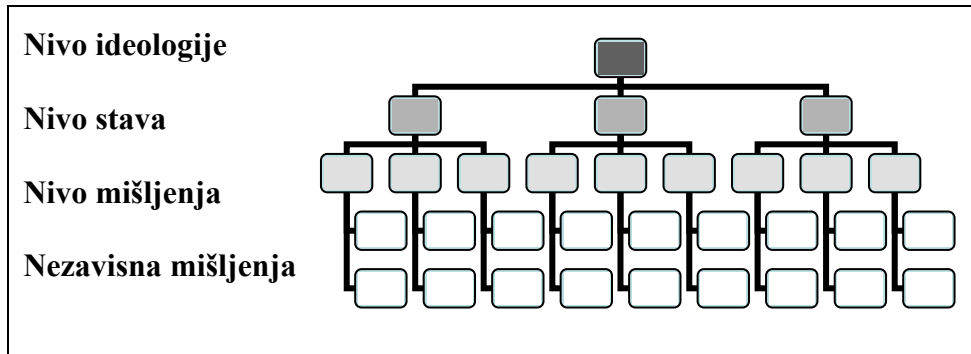
1.2 Politički stavovi

Politički stavovi imaju sve osobine ostalih socijalnih stavova, ali su kompleksniji i nalaze se u samom centru odnosa pojedinca i svijeta u kojem se on nalazi. Oni su važan sastavni dio ličnosti pojedinca i izražaj osnovnih vrijednosti preko kojih pojedinac doživljava sebe i svoj položaj u društvu. (Šiber, 1998). Funkcija političkih stavova je višestruka. Oni služe da pojedinac osmisli i razumije sva složena politička dešavanja, da ih predviđa i da u njima učestvuje. Oni nam, takođe, omogućavaju da se prilagodimo određenim zahtjevima grupe i time zaslužimo poštovanje i prihvatanje. Politički stavovi mogu biti i instrument kojim pojedinac nastoji ostvariti neki svoj interes. Kada stav preraste u predrasudu, onda se često može govoriti o odbrambenoj ulozi stava kod pojedinca.

Veoma je teško posmatrati neki stav odvojeno, jer između stavova postoje međusobni odnosi, tj. postoji izvjestan stepen strukturisanosti. Takva struktura omogućava pojedincu da konzistentno posmatra i opaža svijet oko sebe, pa možemo govoriti o „pogledu na svijet”, životnoj

filozofiji ili ideologiji. Formiranje stavova počinje od najranijeg djetinjstva, ali tada su stavovi još nestabilni i površni. Tek sa adolescencijom i pojavom formalnih operacija i apstraktnog mišljenja (Vasović, 2007) moguće je govoriti o sistemu političkih stavova i ideologiji.

Prema Ajzenku (1954) odnos između ideologija i stava možemo najlakše prikazati pomoću dijagrama.

Dijagram 1

Za Ajzenka stavovi su međusobno čvrsto povezani u određene strukture i ta struktura se sastoji iz četiri nivoa. Najniži nivo čini nezavisno mišljenje čija je osnovna karakteristika nedosljednost. Na drugom nivou nalaze se mišljenja koja su relativno trajna i za njih možemo reći da su pouzdana i stabilna, dok su na trećem nivou stavovi sastavljeni od više stabilnih mišljenja, a više stavova čini ideologiju.

Istraživanja političkih stavova su počela sa Terstonom (prema Šiberu, 1998), kada je on faktorskom analizom identifikovao dva osnovna faktora koje je nazvao radikalizam– konzervativizam. Radikali podržavaju teoriju evolucije, kontrolu rađanja, lakši razvod braka i komunizam. Konzervativci imaju pozitivne stavove prema crkvi, Bogu, zabrani aktivnosti nedjeljom i prema vezanosti za državu.

Ferguson (prema Šiberu, 1998) je pronašao tri faktora koje je nazvao humanitarnost, religioznost i nacionalizam. Prva dva faktora su određena stavovima prema ratu, smrtnoj kazni i odnosu prema kriminalcima, dok je treći faktor definisan stavovima o postojanju Boga, evolucije i kontrole rađanja.

Psiholog Ajzenk (1954) je pokušao da preko dvije nezavisne dimenzije R i T faktora objasni neke aspekte političkog ponašanja. R faktor predstavlja kontinuum od konzervativizma do radikalizma u političko-ekonomskim stavovima. Pod konzervativizmom Ajzenk podrazumijeva izražen etnocentrizam, religioznost, nacionalizam i strogo vaspitanje djece, a radikalizam opisuje pacifizmom, ličnim slobodama i vjerom u napredak društva. T faktor označava tolerantnost i netolerantnost; tolerantna osoba se zalaže za ukidanje smrtne kazne, preodgoj kriminalaca i pacifizam, dok netolerantni podržavaju suprotne stavove. Na osnovu ovih faktora Ajzenk je pokazao da su komunisti i fašisti netolerantni, dok su liberali bili prilično tolerantni, niti su konzervativni niti radikalni.

Gilford (prema Rotu, 1994) govori o pet osnovnih dimenzija stava: liberalizam–konzervativizam, religioznost–nereligioznost, humanitarizam–nehumanitarizam, nacionalizam–internacionalizam i evolucionizam–revolucionarnost.

1.3 Teorije o dosljednosti stavova

Prilikom istraživanja stavova, socijalni psiholozi su uvidjeli da se stavovi grupišu u sisteme i da se mijenjaju prema načelu saznanje dosljednosti. Šta to znači? To znači da ljudi nastoje održati dosljednost između:

1. stavova, uvjerenja i vrijednosti;
2. između stavova i ponašanja;
3. između različitih stavova.

Postoje tri teorije o dosljednosti stavova (Havelka, 1992):

1. teorija ravnoteže;
2. teorija kongruentnosti;
3. kognitivna disonanca.

Mi ćemo prikazati samo ovu posljednju teoriju, koja je i najsveobuhvatnija. Izazvala je najviše pažnje među psiholozima i oni su je najviše provjeravali.

Teoriju kognitivne disonance osmislio je Festinger (1957) i ona se bazira na hipotezi da pojedinac unutar sebe teži ka dosljednosti. To znači da je

čovjeku veoma teško da jedno misli, a drugačije se ponaša. Takvo stanje kod pojedinca stvara konflikt. Koliki će taj konflikt biti zavisi od toga koliko su ti elementi *značajni* za osobu, od *broja elemenata* koji su u suprotnosti i od funkcije *preklapanja elemenata*.

Kognitivna disonanca se javlja kao konflikt prilikom odlučivanja i pri samom izboru, a javlja se uvijek nakon donesene odluke. Kada donesemo određenu odluku znamo da smo tada odbacili alternativu koja je imala svoje i dobre i loše strane, a izabrali alternativu koja isto tako ima svoje dobre i loše strane. Kada donesemo odluku uvijek se nadamo da je ta odluka vrijedna u odnosu na odbačenu alternativu, iako u tom trenutku nismo sigurni u to. To znači da kada biramo između nekoliko političkih partija sve vrijeme „vagamo” njihove dobre i loše strane i nadamo se da će se naša odluka pokazati vrijednom i ispravnom. Da bismo našu kognitivnu disonancu smanjili čitaćemo tekstove u novinama i gledati emisije na televiziji koje će naš politički izbor prikazati ispravnim i opravdanim, te smanjiti značaj odbačenih partija ili kandidata (Brem, prema Rejk i Edkok, 1978; Lazarsfeld i dr., 1944).

Ova teorija je isprovocirala mnoga istraživanja koja su imala neočekivane i provokativne rezultate. Istražujući prisilno popuštanje pokazalo se da će pojedinac koji dobija manju nagradu lakše i više promijeniti svoje stavove i uvjerenja, nego onaj čija je nagrada veća (Festinger i Karlsmit, Rejk i Edkok, 1978). U praksi to bi značilo da će svoje političke stavove rjeđe mijenjati one osobe koje glasaju za nametnutu političku partiju, tj. ideologiju, ako je njihova dobit (materijalna ili statusna) veća. Teorija kognitivne disonance je predvidjela i pokazala da što više napora uložimo u ostvarivanje nekog cilja, taj cilj postaje vredniji u našim očima. U našem kontekstu to znači da što više napora uložite da bi napredovali u političkoj hijerarhiji neke političke partije, više ćete i cijeliti tu političku partiju i njenu ideologiju, bićete joj više lojalni.

Imajući u vidu teorije koje govore o dosljednosti stavova, možemo očekivati da će ideološke vrijednosti glasača određene političke partije biti u skladu sa ideološkim i programskim vrijednostima koje ta partija propagira. Svakako ne treba očekivati da preklapanje bude izraženo u velikoj mjeri, jer pored stavova pojedinca, na izbor političke partije utiču i drugi faktori, npr. imidž partije i lidera, trenutna politička situacija u zemlji, potezi drugih političkih partija i sl.

1.4 Ideologija kao sistem stavova

Postoji mnogo definicija ideologije, i najveći broj njih ideologiju određuju kao uređeni sistem stavova, vrijednosti, ideja ili istina koje se koriste kao sredstvo ili uputstvo za lakše snalaženje u ljudskoj zajednici.

Engleski sociolog Gidens (2003) ideologiju definiše kao zbir zajedničkih ideja ili vjerovanja kojima se opravdavaju interesi vladajućih grupa. Da bi ukazali na još jedan aspekt ideologije navešćemo i definiciju po kojoj ideologija podrazumijeva mape značenja koje su, pretendujući na status univerzalnih istina, u stvari istorijski specifična razumijevanja (od kojih se kasnije formiraju stavovi) koja zameću porijeklo moći održavajući je na taj način (Barker, prema Majstorović, 2006). Kao što vidimo, ideologija s jedne strane treba vladajućoj grupi ili pojedincu omogućiti da zadrži vlast i moć, i to na način da dā univerzalne istine i odgovore, te tako spriječi kritički odnos prema vladajućoj ideologiji.

U knjizi „Otpori kritičkom mišljenju” Šušnjić (1995) navodi neke karakteristike ideologija:

- Ideologija je sredstvo identifikacije;
- Ideologija je sredstvo integracije;
- Ideologija je sredstvo adaptacije na stvarnost;
- Ideologija je sredstvo dominacije;
- Ideologija je sredstvo transformacije stvarnosti.

Za naše istraživanje veoma je prikladna definicija koju smo našli u jednom Orlovićevom članku (2007), gdje se ideologija definiše kao „sistem ili skup stavova kojima se jedna vlast određuje, opravdava, racionalizuje ili opovrgava, a za koje se pretpostavlja i nastoji da ih bar njeni sledbenici ostvaruju u životu, tj. ponašaju se u skladu sa tim ideološkim stavovima u nadi da će to učiniti i svi građani”.

Jasno je da mi u ovom istraživanju stranačko ponašanje sagledavamo kao izbor na osnovu stava prema političkim pitanjima. Mi potenciramo kognitivni aspekt stava i opažamo čovjeka kao racionalno biće koje procjenjuje ličnu dobit na osnovu izbora (Milošević, 1997). Naravno, nije problem, naročito psiholozima, osporiti tezu po kojoj je političko ponašanje racionalno (Simon, prema Šiberu, 2003), ali ostaje nepobitna

činjenica: ljudi teže da maksimalizuju svoju dobit i teže racionalnom izboru, nezavisno od toga jesu li u tome uspješni ili nisu.

1.5 Da li možemo očekivati ideološku profilisanost kod domaćih partija

Višepartijski sistem u Bosni i Hercegovini nema dugu tradiciju. Pojavio se krajem osamdesetih godina 20. vijeka kada su se formirale tri stranke s nacionalnim predznakom: Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine (HDZ BiH). Ove stranke dominirale su političkom scenom Bosne i Hercegovine u toku rata i neposredno poslije njega, ali kasnije se pojavljuju i partije koje sebe opisuju kao socijaldemokratske, kao što su SNSD (Savez nezavisnih socijaldemokrata) i SDP BiH (Socijaldemokratska partija BiH). Javljaju se i partije nastale cijepanjem pojedinih nacionalnih partija: Stranka za BiH ili HDZ 1990. U odnosu na devedesete godine prošlog vijeka, danas je teško reći da bilo koja partija dominira, izuzev SNSD-a u Republici Srpskoj. Imajući u vidu da demokratija i višepartijski sistem na našim prostorima postoje tek dvadesetak godina, otvaraju se mnoga pitanja o povezanosti ideologije i politike kod nas.

Neki zapadni ali i naši istraživači (Brader i Tucker, 2001; Miler i Klobučar, 2000; Antić, 2007, Milas i Burušić, 2004) s pravom postavljaju pitanja koja u velikoj mjeri problematizuju odnos između političkih partija i ideologija u zemljama bivše Jugoslavije, ali i u zemljama cijelog Istočnog bloka. Navešćemo neka od njih:

- Koje su to linije rascjepa u društvu koje *profilisu* političke partije?
- Da li je proteklo dovoljno vremena da bi ti rascjepi u društvu postali vidljivi i bili pretočeni u određenu ideologiju?
- Da li je došlo do deideologizacije političkih partija?
- Da li su domaći političari ideološki indiferentni ili ih interesuje samo vlast?
- Da li se partijski programi sprovode?

Možda ćemo odgovore naći kroz rezultate istraživanja koja se bave ideologijama ili stavovima glasača pojedinih političkih partija, a rađena su u zemljama nastalim raspadom SFRJ.

Pantićevo istraživanje (2002) pokazalo je da je vrijednosni profil glasača DSS-a sličan profilu simpatizera SPO, apstinenata i neodlučnih; pozitivno korelira s profilom stranaka SPS i SRS i nije povezan sa vrijednosnim profilom pristalica DS-a. Pristalice DS-a su visoko negativno povezane s profilima pristalica bivšeg režima. Kod pristalica DS-a dominira modernizam, ali nakon 5. oktobra 2000. oni postaju više tradicionalni. Pristalice DSS-a pokazuju natprosječno nepovjerenje prema drugima i stavljaju patriotizam na prvo mjesto.

Istraživanje iz 2003. u Srbiji (Stojiljković, 2006) pokazalo je da se najveći procenat modernista nalazi u strankama DS, G17 plus i malim strankama unutar DOS-a. Među simpatizerima DSS-a imamo podjednak procenat i tradicionalista i modernista, dok među radikalima, socijalistima i pristalicama Srpskog pokreta obnove dominiraju tradicionalisti. Na kontinumu liberalizam–konzervativizam, najveći broj građana je konzervativan (56%), dok je liberala 15%, a mješovitih 29%. Jedan od zaključaka ovog istraživanja je da u Srbiji postoji upražnjen prostor za partije socijaldemokratske orijentacije.

U istraživanju rađenom 2006. godine u Srbiji (Stojiljković, 2007) pokazalo se da od građana koji sebe mogu ideološki odrediti, dvije petine preferira socijaldemokratiju. Najveći broj pristalica socijaldemokratije nađeno je među pristalicama Demokratske stranke 32%, potom G17 plus i Demokratske stranke Srbije 29%. Druga rezervna ideologija pristalica DS-a i G17 plus je liberalizam, a pristalica DSS-a demohrišćanstvo. Pristalice Socijalističke partije Srbije su ideološki podijeljene između komunizma (27%) i socijaldemokratije (24%). Među simpatizerima Srpskog pokreta obnove možemo naći i socijaldemokrate, liberale i demohrišćane. Među radikalima možemo naći pristalice nacionalizma i socijaldemokratije. Samo među pristalicama LDP-a preovladavaju liberali. Jedan od autora ovog istraživanja (Mihailović, 2007) analizirajući rezultate govori o ideološkoj zbrci između socijaldemokratskih i liberalnih ideja kod najvećeg broja građana Srbije.

Izgleda da je i u Makedoniji slična situacija. U članku profesorice Pravanog fakulteta iz Skoplja, Gordane Sijanovski Davkove, „Makedonske političke partije kroz prizmu ideologije” (2007) možemo naći veoma interesantne zaključke. Autorka tvrdi da je treći talas demokratije u Makedoniji oživio tradicionalni rascjep između liberalizama i konzervativizma, a

ukinuo rascjep komunizam–antikomunizam. Sve makedonske partije u svojim ideologijama imaju i dio socijaldemokratije.

Mihićevo istraživanje na ispitanicima iz Vojvodine (2007) pokazuje da su glasači Demokratske stranke i vojvođanskih partija (Liga socijaldemokrata Vojvodine i Savez vojvođanskih Mađara) „otvoreniji prema svijetu” nego glasači Demokratske stranke Srbije, Srpske radikalne stranke i apstinenata. Istovremeno, u odnosu na glasače drugih partija, glasači Srpske radikalne stranke pokazuju najkonzervativnije stavove.

U Šiberovim istraživanjima (1997) pokazalo se da kod hrvatskih glasača varijable socijalnog položaja pojedinca nisu povezane sa stranačkom preferencijom, ali da je pripadanje porodice partizanskom ili ustaškom pokretu (politička biografija porodice) povezano sa stranačkom preferencijom. Osim političke biografije, značajan uticaj na politička opredjeljenja ima i religioznost pojedinca, s time da se kontrolom religioznosti smanjuje povezanost političke biografije sa stranačkom preferencijom.

Istraživanja koja je sproveo Vujčić (1999) među hrvatskim studentima pokazala su da: ideologija (lijevo-desno opredjeljenje) ima važniju ulogu za objašnjenje izbornog opredjeljenja i stranačkog identiteta hrvatskih studenata nego vrijednosne orijentacije pojedinačno-zajedno. Vrijednosne orijentacije su značajno slabije objašnjavale lijevo-desno opredjeljenje kod studenata nego što je to bio slučaj kod evropskih građana; izborna opredjeljenja je značajno jača varijabla za objašnjenje ideološkog opredjeljenja studenata nego što su to vrijednosne orijentacije zajedno i pojedinačno.

Istraživanja političkog svjetonazora iz 2000. godine u Hrvatskoj (Šiber, 2001) pokazala su da više od 60% biračkog tijela ima modernistički, tj. socijaldemokratski ili liberalni svjetonazor. Među glasačima ljevice dominira (83,3%) socijaldemokratija, dok kod desničara, a pogotovo birača centra, socijaldemokratija je manje zastupljena, ali se javljaju domohrišćanske vrijednosti. Kod SDP-a i LS-a dominiraju socijaldemokratske vrijednosti, dok kod HDZ-a i HSP-a preovlađuju konzervativne vrijednosti. Istraživanja u Hrvatskoj pokazuju da su lijevo orijentisani birači znatno liberalniji u odnosu na glasače desnice.

U Milasovom i Burušićevom istraživanju (2004) došlo se do zaključka da su birači hrvatskih stranaka homogena grupa, još uvijek nedovoljno ideološki profilisana. Međutim, naziru se grubi profili stranaka uglavnom

svodljivi tek na jednu dimenziju – kontinuum, konzervativni stavovi nasuprot liberalnim stavovima. Veću konzervativnost, koja se najbolje ogleda u snažnijoj religioznosti i odbacivanju seksualne permisivnosti, iskazuju birači HDZ-a, HSP-a i HSS-a, dok su liberalane vrijednosti u većoj mjeri svojstvene biračima HNS-a i SDP-a. Donekle neočekivano, stavovi o ekonomskim pitanjima i socijalnoj jednakosti, koji predstavljaju tradicionalno razlikovanje stranaka u zapadnim demokratijama na dimenziji lijevo-desno, nisu se pokazali važnima u razlikovanju glasača hrvatskih stranaka.

Puhalovo istraživanje iz 2007. godine na punoljetnim građanima Bosne i Hercegovine pokazalo je da je kod glasača izraženiji nacionalizam nego kod apstinenata. Takođe, glasači su konzervativniji od apstinenata. Kada se analiziraju razlike između pojedinih političkih partija u stepenu izraženosti nacionalizma, vidimo da najveće nacionaliste nalazimo među glasačima SDS-a i SDA. Slijede ih glasači HDZ-a 1990 i HDZ BiH, SNSD-a i Stranke za BiH. Najmanje nacionalizma nalazimo kod glasača PDP-a i SDP BiH. Istraživanje je pokazalo da su najkonzervativniji glasači HDZ-a BiH, SDS-a, SNSD-a i HDZ-a 1990, i među njima nema statistički značajnih razlika. Slijede glasači SDA, SDP BiH, PDP-a i Stranke za BiH, dok su glasači SDP-a BiH najotvoreniji za liberalne ideje.

1.6 Vrijednosti koje pojedine ideologije zastupaju ili operacionalizacija varijabli

U ovom istraživanju pokušali smo utvrditi da li se apstinenti i glasači različitih političkih partija razlikuju u stavovima koje zastupaju, a koji su karakteristični za određene ideologije. Naše ispitanike, tj. njihove stavove, poredili smo na osnovu podržavanja (nepodržavanja) sljedećih ideologija:

- nacionalizam;
- anarhizam;
- socijaldemokratija i
- konzervativizam–liberalizam, kao dva pola jednog kontinuma.

Prije nego što prikažemo rezultate istraživanja, daćemo neke osnovne podatke o vrijednostima i stavovima (idejama) koje su karakteristične za gorepomenute ideologije, a koje smo operacionalizovali preko određenog broja stavova.

1.6.1 Nacionalizam

Na našim prostorima, za razliku od zapadnih zemalja, još uvijek ne postoji jasna razlika između etničke grupe i nacije (Puhalo, 2005). Janić (prema Đukanović i dr., 2001) etnos vidi kao „određeni tip zajedništva, grupisanje ljudi po osnovu istog porijekla i kulturne homogenosti”. Isti autor naciju vidi kao politički osviješćenu etničku zajednicu, koja po toj osnovi smatra da ima pravo stvoriti državu. Nacija je primarno politička zajednica modernog doba, a njena političnost se jasno ispoljava kroz osobeno organizovanje u nacionalnoj državi i naciji–državi, kao i kroz osobenu ideologiju i političku svijest nacionalizama.

Naučnici koji proučavaju *naciju* opisuju je na različite načine (Wehler, 2002): jedni političkim atributima (zajednica koja želi da opstane), drugi objektivnim parametrima (jezik, religija, porijeklo), a treći subjektivnim osobinama (mitovi, arhetipovi, osjećanje).

Problem nacionalizma ogleda se u tome što je u različitom vremenu i u različitim kulturama nacionalizam imao različite uloge i funkcije. Kroz svoju istoriju nacionalizam se opazio kao progresivan, reakcionar, demokratski i autoritaran, ljevičarski ili desničarski. Zbog toga, za nacionalizam možemo reći da je ideološki bezličan i to se veoma dobro može uočiti u različitim formama nacionalizma: liberalni, konzervativni, ekspanzionistički i antikolonijalni nacionalizam (Hejvud, 2005). Ipak, za sve nacionalizme karakteristične su sljedeće vrijednosti:

1. nacija kao osnovni princip političke organizacije;
2. nacija kao organska zajednica;
3. nacija jednako država i
4. politika identiteta.

Nacionalisti polaze od jedne, za njih nesporne, činjenice: čovječanstvo je prirodno podijeljeno na nacije, a svaka nacija je obilježena specifičnim karakterom i zasebnim identitetom. Za nacionaliste jezik, religija, istorija i mitovi predstavljaju ono što jedan narod prirodno odvaja od drugih naroda. Pošto je pripadnost naciji nešto urođeno, za nacionaliste je to važnije od bilo koje druge kolektivne pripadnosti. Nema ništa prirodnije i politički poželjnije za jednog nacionalistu nego da njegova nacija ima i sopstvenu državu. Nacionalizam dovodi u pitanje individualne identitete jer prednost daje kolektivnom, tj. nacionalnom identitetu. Ljubav prema

svom narodu je nešto najprirodnije i to je patriotizam, ali to vrlo često prerasta u etnocentrizam i šovinizam.

U ovom istraživanju nacionalizam je ispitivan preko sljedećih stavova:

- Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija nam stalno rade iza leđa;
- Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija, čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji;
- Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih nacija putem nacionalno mješovitih brakova;
- Često se najbolje osjećam u onom društvu u kome su svi pripadnici moje nacije;
- Uvreda nanесenu mojoj naciji doživlјavam kao napad na sopstvenu ličnost;
- Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati;
- Nacionalne interese uvijek treba stavljati ispred vlastitih;
- Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu;
- Čovječanstvo predstavlja jednu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna;
- Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije;
- Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država sa zajedničkom vlašću;
- Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija;
- Treba težiti da kulturu svoje nacije prilagodimo kulturi koju čitav svijet prihvata;
- Sukoba među državama ne bi bilo, kada ne bi postojale nacionalne podjele.

1.6.2 Anarhizam

Anarhisti se protive postojanju države, institucija vlasti i zakona. Anarhizam se zasniva na ideji da je čovjek moralno biće koje instiktivno privlači sloboda i autonomija, dok je država zlo koje nije nužno – država legalizuje ugnjetavanje u interesu moćnih. U okviru anarhizma imamo mnogo različitih ideja, ali postoji nekoliko principa (Hejvud, 2005) koji su zajednički za sve:

1. antietatizam;
2. prirodni poredak;
3. antiklerikalizam;
4. ekonomske slobode.

Anarhizam negira bilo kakve principe autoriteta. Prema učenju anarhista, autoritet je napad na principe slobode i jednakosti. Za razliku od drugih ideologija, anarhizam na instituciju države gleda negativno – država ima apsolutnu moć nad ljudima i često je zloupotrebljava. Anarhisti vjeruju da su ljudi racionalna bića i da ih obrazovanje i prosvjećeni sudovi čine sklonim životu u skladu sa istinom i univerzalnim moralnim zakonima. Oni vjeruju da su ljudi po prirodi skloni da svoje živote organizuju na harmoničan i miran način. Pored države, anarhisti se protive i religiji koju vide kao jednog od stubova države, jer propagira vrijednosti kao što su poslušnost i pokornost. Prema učenju anarhista, religija oduzima pojedincu moralnu autonomiju i sposobnost da sam donosi etičke sudove. Anarhisti odbacuju postojeće ekonomske sisteme i posmatraju ih kao sredstvo za eksploataciju najvećeg broja ljudi od strane manjine.

U kontekstu Bosne i Hercegovine teško je povjerovati da ćemo naći veliki broj pojedinaca koji sebe opazuju i doživljavaju kao anarhistu, ali ćemo svakako naići na one koji podržavaju ove stavove. U tom slučaju više vjerujemo da se radi o populizmu², tj. o prihvatanju ideja da političke elite, država i njene institucije ne predstavljaju na adekvatan način volju građana i da je zbog toga opravdana težnja za njihovim ukidanjem i nestanakom. Imajući u vidu državno ustrojstvo Bosne i Hercegovine, i odnos svake etničke grupe prema državi u kojoj žive, možemo sa velikom sigurnošću očekivati da će među građanima biti veliki broj stavova kojima se negiraju institucije države Bosne i Hercegovine, a koji nisu povezani sa anarhističkom ideologijom.

U ovom istraživanju anarhizam je ispitivan preko sljedećih stavova:

- Nacija je mit da bi se ljudi držali u pokornosti u interesu vladajućih elita;
- Jedina prava sloboda je kada čovjek radi ono što želi i hoće;

---

² Politička teorija ili retorički stil koji smatra da su inetresi pojedinca ugnjetavani ili ometeni od strane društvene elite, te da državne instrumente treba oduzeti od te elite i iskoristiti za dobrobit i napredak čitavog naroda. Populizam često u sebe uključuje i elemente nacionalizma i rasizma. (Hajdarević, 2007)

- Država se ni na koji način ne smije miješati u ekonomiju;
- Demokratija je samo fasada kojom se prikriva dominacija grupe ljudi nad pojedincima;
- Država postoji da bi oni koji imaju novac i moć mogli da ugnjetavaju ljude koji nisu bogati i moćni;
- Ljudi imaju urođenu osobinu za saradnju i društvenost, a sukobi između njih nastaju zbog ekonomske i društvene nejednakosti;
- Kada bi živjeli po zakonima prirode svima bi bilo bolje;
- Religija služi vlastima da ljude drže u pokornosti;
- Istinske promjene u društvu su moguće samo revolucijom.

1.6.3 Socijaldemokratija

Socijaldemokratija je svoj vrhunac dostigla u drugoj polovini 20. vijeka, onda kada su socijaldemokratske partije odustale od svojih socijalističkih ciljeva i prihvatile parlamentarnu demokratiju. Takođe su odustale od ukidanja kapitalizma i počele da rade na njegovoj humanizaciji. Glavne karakteristike socijaldemokratije, iako i njih ima više vrsta (Hejvud, 2005), jesu:

1. usvajanje socijaldemokratskih principa;
2. prihvatanje kapitalizma, iako je moralno manjkav;
3. država može i treba da ispravi sve nedostatke kapitalizma;
4. država može i treba da utiče na ekonomske i društvene procese u okviru datih granica.

Socijaldemokratija nastoji „pripitomiti” kapitalizam i tako stvoriti državu blagostanja za sve njene građane; raspodjela društvenog bogatstva treba da bude pravična i da se zasniva na principima brige i sažaljenja za svakog pojedinca. U učenju socijaldemokratije možemo naći religijske principe, kao i humanističke u idejama o socijalnoj pravdi koju prihvata i socijaldemokratija..

Poslije velike krize koja je zadesila socijaldemokratiju osamdesetih godina 20. vijeka i velikog tehnološkog napretka u komunikacijama, dolazi do preispitivanja zapadnih socijaldemokratskih partija i javlja se alternativa socijaldemokratiji koja se naziva „treći put” (Giddens, 1998). On se zasniva na sljedećim načelima:

1. Kapitalizam (tržišna privreda) nema alternativu;
2. Prava pojedinca se moraju dovesti u ravnotežu sa odgovornošću;
3. Društvo se doživljava kao polje konsenzusa, a ne sukoba;
4. Jedankost prilika je važnija od jednakosti ishoda;
5. Povećanje konkurentnosti i sposobnosti za rad, umjesto socijalne zaštite od strane države.

Socijaldemokratske ideje smo ispitivali putem devet ponuđenih stavova:

- Država treba da izgradi partnerske odnose sa sindikatima i poslodavcima;
- Država treba da svima obezbijedi kvalitetno obrazovanje;
- Ljudi koji ne rade ne trebaju imati jednaku zdravstvenu zaštitu kao građani koji rade;
- Za društvo je dobro da ima veliki broj nevladinih organizacija;
- Ako je država u ekonomskoj krizi, bogate treba više oporezivati;
- Uplitanje države u ekonomske procese je nepoželjno;
- Promjene u društvu trebaju da budu mirne i u skladu sa ustavom;
- Država treba da finansijski pomaže građane koji su nezaposleni;
- Najveći broj osobina čovjek stiče vaspitanjem, a ne nasljeđem.

1.6.4 Liberalizam/ konzervativizam

Konzervativizam se često posmatra kao negativna filozofija koja se protivi promjenama ili sumnja u njihovu opravdanost. Ostati samo na ovoj konstataciji bilo bi pogrešno, jer konzervativizam jeste ideologija – mada, intelektualno najslabije osmišljena – i zasniva se na specifičnim stavovima (Hejvud, 2005), i to:

1. Veličanje tradicije;
2. Svanje čovjeka kao nesavršenog;
3. Organsko društvo;
4. Veličanje hijerarhije i autoriteta;
5. Privatna svojina.

Konzervativizam na čovjeka gleda kao na moralno nesavršeno biće, tj. ograničeno i zavisno biće koje traži sigurnost, izvjesnost i bezbjednost u svijetu u kojem živi; ljudi nisu racionalna bića i zbog toga je potrebno stvoriti društvo u kojem će vladati rad, red i disciplina – otuda veličanje

autoriteta i hijerarhije kod pristalica ovog učenja. Tradicionalne vrijednosti i institucije daju ljudima osjećanje „ukorijenjenosti” i pripadanja, za razliku od svih novotarija koje nas čine nesigurnim i uplašenim. Konzervativci smatraju da je vrijeme najbolji pokazatelj koliko pojedine vrijednosti, ponašanja i institucije vrijede – što je izdržalo test vremena nikako ne bi trebalo da se mijenja. Ova ideologija društvo opaža kao živo biće, tj. organizam čiji djelovi mogu funkcionisati jedino zajedno. Zbog toga je veoma važno da svaki dio organizma adekvatno obavlja svoju funkciju i zbog toga su interesi društva uvijek ispred interesa pojedinca. Pošto ljudi ne vole nesigurnost, privatna svojina je upravo ta sigurnost za kojom oni teže i zato ova ideologija toliko poštovanja poklanja privatnoj svojini.

U našem israživanju o konzervativizmu smo zaključivali na osnovu sljedećih stavova:

- Poštovanje autoriteta u porodici, školi i državi neophodne su za ostvarenje društvenog napretka;
- Treba se vratiti tradiciji i izvornim vrijednostima svog naroda;
- Abortus (pobačaj) ne bi trebalo dozvoliti;
- Najbolje bi bilo kada bi postojala samo jedna politička partija;
- Ženama je, prije svega, mjesto u kući gdje se trebaju brinuti o kućanstvu i odgoju djece;
- Nekim ljudima treba zabraniti da glasaju na izborima;
- Homoseksualci ne trebaju imati jednaka prava kao i drugi građani;

Liberalizam je produkt zapadne civilizacije i svoje korijene nalazi u idejama prosvjetiteljstva i industrijskoj revoluciji. Ideologija liberalizma zastupa sljedeće stavove i vrijednosti:

1. Pojedinac ispred kolektiva;
2. Individualne slobode;
3. Čovjek kao razumno biće;
4. Pravda za sve;
5. Tolerancija i različitost.

Liberalizam čovjeka opaža kao neponovljivu jedinku koja „izranja” iz anonimnosti kolektiva. Pojedinac postaje „cilj po sebi”, a ne sredstvo za postizanje cilja, i ima mogućnost da samostalno donosi odluke u zavisnosti od njegovih interesa. Čovjek se rađa slobodan i sloboda je njegovo prirodno pravo. Istovremeno, liberali čovjeka smatraju racionalnim

bićem sposobnim da razumije sopstvene želje, ciljeve i interese. On je sposoban i da uvidi svoje greške i da uči na njima, ali i da uvidi vrijednost argumenata u rješavanju sukoba. Ako tako sagledavamo čovjeka onda možemo očekivati stalan progres društva u kojem živimo. Liberalizam smatra da svi ljudi trebaju imati jednak status u društvu, tj. da svi trebaju biti politički jednaki i jednaki pred zakonom. Takođe, liberali vjeruju i zalažu se za jednakost prilika, tj. smatraju da društvo treba da pruži jednake šanse svim ljudima da pokažu svoje sposobnosti, znanja i vještine (Beri, 2007). Imamo li u vidu da se pojedinac u okviru socijaldemokratije opaža kao jedinstven i neponovljiv, onda je sasvim očekivano da ova ideologija afirmiše različitost i toleranciju na različitosti.

Za potrebe ovog istraživanja liberalizam smo mjerili pomoću sljedećih stavova:

- Nema ništa važnije od slobode pojedinca;
- Treba težiti što manjem učešću crkve u funkcionisanju države;
- Svako zatvaranje u sopstvenu naciju besmisleno je na početku 21. vijeka;
- Društvo treba da obezbijedi jednake uslove (školstvo, zdravstvo) za razvoj sposobnosti svakog pojedinca;
- Nevladine organizacije su korisne za naše društvo;
- Nejednakost u bogatstvu i društvenom položaju među ljudima je prirodna stvar;
- Država treba da se što manje „petlja” u ekonomiju.

2. Istraživački postupak

Prije nego što prikažemo rezultate istraživanja, daćemo osnovne podatke o metodologiji koju smo koristili u istraživanju, instrumentu, uzorku i metodama obrade podataka.

2.1 Metodologija

Istraživanje je sprovedeno u periodu od 1. do 16. marta 2008. na uzorku od 1.966 punoljetnih građana Bosne i Hercegovine, metodom anketiranja licem u lice. Ispitanici nisu samostalno popunjavali upitnik, već su

odgovarali na pitanja koja im je čitao anketar. Terenski rad obavili su kontrolori i anketari **Agencije PARTNER Marketing** iz Banje Luke.

U Republici Srpskoj ispitano je 808 ispitanika u 36 opština, a u Federaciji BiH 1.158 ispitanika u 29 opština. Prilikom kreiranja uzorka vodilo se računa o:

- broju stanovnika u entitetima;
- broju stanovnika u pojedinim regionima/ kantonima;
- veličini opština u pojedinim regionima/ kantonima;
- odnosu gradskog i seoskog stanovništva u entitetima;
- podjednakom broju muškaraca i žena;
- podjednakom broju glasača i apstinenata.

Istraživanje je obavljeno u sledećim opštinama:

Republika Srpska

- **Region Banja Luka:** Banja Luka, Gradiška, Laktaši, Kneževo, Mrkonjić Grad, Šipovo, Čelinac, Prnjavor, Kotor Varoš.
- **Region Prijedor:** Prijedor, Novi Grad, Kozarska Dubica.
- **Region Doboj:** Doboj, Modriča, Teslić, Brod, Petrovo.
- **Region Bijeljina:** Bijeljina, Brčko, Ugljevik.
- **Region Zvornik:** Zvornik, Šekovići, Bratunac, Vlasenica, Srebrenica i Milići.
- **Region Istočna Republika Srpska:** Han Pijesak, Istočno Sarajevo, Pale, Višegrad, Foča, Rudo.
- **Region Hercegovina:** Trebinje, Ljubinja, Bileća i Gacko.

Federacija BiH

- **Unsko-sanski kanton:** Bihać, Cazin, Sanski Most, Kladaša.
- **Tuzlanski kanton:** Tuzla, Banovići, Lukavac, Kalesija.
- **Zeničko-dobojski kanton:** Zenica, Kakanj, Visoko, Maglaj.
- **Srednjobosanski kanton:** Jajce, Travnik, Vitez, Novi Travnik.
- **Hercegovačko-neretvanski kanton:** Mostar, Čitluk, Jablanica.
- **Zapadnohercegovački kanton:** Široki Brijeg, Ljubuški.
- **Kanton Sarajevo:** Centar, Ilidža, Novi Grad, Novo Sarajevo, Stari Grad, Vogošća.
- **Herceg-bosanski kanton:** Livno, Tomislavgrad.

Imajući u vidu da u Bosni i Hercegovini polovina građana s pravom glasa ne izlazi na izbore, anketari su dobili uputstvo da u okviru mjesne zajednice u kojoj se sprovodi istraživanje nađu podjednak broj glasača i apstinenata. Ovo je bilo neophodno da bismo imali dovoljan broj ispitanika koji bi glasali na predstojećim izborima za neku od političkih partija, jer nam je jedan od ciljeva bio da vidimo da li se glasači pojedinih partija međusobno razlikuju prema određenim ideološkim stavovima. Prilikom odabira ispitanika anketari su se pridržavali pravila *starta* i *koraka*, kao i pravila *prvog rođendana*. Time smo nastojali spriječiti bilo kakvu selekciju ispitanika od strane anketara.

2. 2 Instrument

Upitnik je sastavljen iz tri dijela:

Prvi dio čine podaci o ispitanicima, tj. njihove sociodemografske karakteristike:

- Pol ispitanika;
- Starost;
- Obrazovanje;
- Tip naselja u kojem ispitanici žive;
- Vjerska ubjeđenja;
- Ukupna mjesečna primanja porodice;
- Radni status;
- Etnička pripadnost.

Drugi dio upitnika čine četiri skale i to:

Skala nacionalizma koja se sastoji od 14 stavki na koje su ispitanici mogli da odgovore sa:

1. Uopšte se ne slažem;
2. Uglavnom se ne slažem;
3. Djelimično se slažem;
4. Potpuno se slažem.

Što je skor na skali nacionalizma veći znači da ispitanik više podržava nacionalističke stavove.

Skala anarhizma stvorena je za potrebe ovog istraživanja i sastoji se od devet stavki, sa četvorostepenom skalom odgovora:

1. Uopšte se ne slažem;
2. Uglavnom se ne slažem;
3. Djelimično se slažem;
4. Potpuno se slažem.

Što je skor na skali anarhizma veći znači da ispitanik više prihvata ideologiju anarhizma.

Skala socijaldemokratije stvorena je za potrebe ovog istraživanja i sastoji se od devet tvrdnji, sa četvorostepenom skalom odgovora:

1. Uopšte se ne slažem;
2. Uglavnom se ne slažem;
3. Djelimično se slažem;
4. Potpuno se slažem.

Što je skor na skali socijaldemokratije veći to znači da je ispitanik više sklon ovoj ideologiji.

Skala liberalizma i konzervativizma je prilagođena ovom istraživanju. Skala se sastoji od četrnaest stavki, sa četvorostepenom skalom odgovora:

1. Uopšte se ne slažem;
2. Uglavnom se ne slažem;
3. Djelimično se slažem;
4. Potpuno se slažem.

Što je skor na skali liberalizam/ konzervativizam veći to ispitanik ima izraženije konzervativne stavove.

Među odgovorima je postojala i opcija *Ne zna/ odbija* za koju su anketari dobili uputstvo da je nikada ne čitaju ispitanicima, nego je anketar ovu opciju zaokruživao onda kada nije mogao da dobije bilo kakav odgovor.

Treći dio upitnika odnosi se na izlaznost ispitanika na izbore i njihovu odluku kojoj bi političkoj partiji dali svoj glas da se danas održavaju izbori, te da li su članovi neke političke partije.

2.3 Pouzdanost instrumenta

Budući da su u istraživanju učestvovali punoljetni građani Bosne i Hercegovine, pouzdanost je prilično zadovoljavajuća. Najmanju pouzdanost imamo na skali liberalizam/ konzervativizam, dok je najveća pouzdanost kod skale nacionalizma.

Tabela 1. Pouzdanost skala

	α
Nacionalizam	.87
Anarhizam	.86
Socijaldemokratija	.68
Liberalizam/ konzervativizam	.51

3. Socio-demografske karakteristike ispitanika

Tabela 2. Pol

	Frekvence	%
Muškarci	997	50.7
Žene	969	49.3
Total	1966	100.0

U istraživanju je učestvovao podjednak broj muškarca i žena.

Tabela 3. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	514	26.1
Od 30 do 44 godine	626	31.8
Od 45 do 59 godina	479	24.4
Preko 60 godina	347	17.7
Total	1966	100.0

U okviru uzorka najveći broj ispitanika je starosti između 30 i 44 godine (31,8%), po jedna četvrtina ispitanika je starosti između 18 i 29 godina i 45 do 59 godina. U istraživanju su najmanje zastupljeni građani stariji od 60 godina.

Tabela 4. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	225	11.4
Zanat	365	18.6
Srednja škola (četvrti stepen)	865	44.0
Viša škola i visoka škola	511	26.0
Total	1966	100.0

Među učesnicima istraživanja najviše je onih sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom (44%), a svaki četvrti ispitanik ima završenu višu ili visoku školu. Unutar uzorka najmanje je ispitanika koji imaju završenu osnovnu školu (11,4%), dok je zanatlija 18,6%. Jedna četvrtina ispitanika ima više i visoko obrazovanje, što nije proporcionalno sa zastupljenošću te kategorije u ukupnoj populaciji – otud prijeti opasnost da dobijemo deformisane rezultate, pošto je nivo obrazovanja varijabla koja značajno utiče na formiranje stavova.

Tabela 5. Etnička pripadnost

	Frekvence	%
Hrvat	362	18.4
Bošnjak	807	41.0
Srbin	778	39.6
Jugosloven	13	.7
Nešto drugo	6	.3
Total	1966	100.0

Što se tiče etničke pripadnosti, u istraživanju su najviše zastupljeni Bošnjaci (41%), potom Srbi (39,6%) i Hrvati (18,4%), dok 1% ispitanika spada u ostale.

Tabela 6. Entiteti

	Frekvence	%
Republika Srpska	808	41.1
Federacija BiH	1158	58.9
Total	1966	100.0

U okviru istraživanja vodilo se računa o broju ispitanika po entitetima, tako da 58,9% ispitanika živi u Federaciji BiH, a 41,1% u Republici Srpskoj.

Tabela 7. Tip naselja

	Frekvence	%
Grad	1095	55.7
Selo	871	44.3
Total	1966	100.0

U Bosni i Hercegovini još uvijek nije izvršen popis stanovništva, pa smo se prilikom kreiranja uzorka vodili procjenama Statističkog zavoda Republike Srpske i Statističkog zavoda Federacije BiH. Preko polovinu ispitanika (55,7%) dolazi iz gradskih sredina, dok 44,3% živi na selu. Svakako moramo imati na umu da je u posljednjih desetak godina došlo do snažnih migracionih kretanja iz sela u gradove i da populacija koju označavamo kao „gradsko stanovništvo”, i prečutno joj pripisujemo izvjesna sociološka obilježja (specifičan urbani način života, moderne vrijednosti, nesklonost konzervativizmu i autokratičnosti, prihvatanje demokratije i dr.), zapravo uopšte nije urbana, već su to juče doseljeni stanovnici sela sa svim osobinama koje ruralno stanovništvo posjeduje (tradicionalne vrijednosti, nesklonost liberalizmu, demokratiji i s njom povezanih vrijednosti).

Tabela 8. Radni status

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	328	16.7
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	368	18.7
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	151	7.7
Samozaposlen	191	9.7
Penzioner	302	15.4
Nezaposlen	271	13.8
Domaćica	167	8.5
Učenik, student	174	8.9
Ostalo	14	.7
Total	1966	100.0

Uzevši u obzir radni status najveći broj ispitanika stalno je zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru (18,7%) i u državnom sektoru (16,7%), slijede penzioneri (15,4%) i nezaposleni (13,8%), a samozaposlenih je 9,7%. Približno jednak procenat je studenta (8,9%) i domaćica (8,5%), dok najmanje je bilo stalno zaposlenih na određeno vrijeme.

Tabela 9. Ukupan mjesečni prihod domaćinstva

	Frekvence	%
Do 149 KM	320	16.3
Od 150 do 499 KM	284	14.4
Od 500 do 999 KM	643	32.7
Preko 1 000 KM	719	36.6
Total	1 966	100.0

Imajući u vidu ukupan mjesečni prihod svih članova domaćinstva, možemo vidjeti da nešto manje od trećine ispitanika ima ukupan mjesečni prihod do 500 KM, druga trećina između 500 i 1.000 KM, dok nešto više od jedne trećine građana ima prihod preko 1.000 KM.

Tabela 10. Vjeroispovijest

	Frekvence	%
Islamska	806	41.0
Katolička	367	18.7
Pravoslavna	784	39.9
Neka druga	9	.5
Total	1966	100.0

Ako pogledamo Tabelu 5. (Etnička pripadnost ispitanika), vidjećemo da se etnička pripadnost i vjeroispovijest ispitanika u potpunosti poklapaju. Svi Bošnjaci sebe opisuju kao muslimane, Srbi kao pravoslavce, a Hrvati kao katolike.

Tabela 11. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjedenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	1001	50.9
Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	699	35.6
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	110	5.6
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	145	7.4
Nisam religiozan i protivnik/ca sam religije	11	.6
Total	1966	100.0

Polovina građana koji su učestvovali u istraživanju sebe opaža kao istinske vjernike koji prihvataju sve ono što njihova religija propovijeda. Nešto više od trećine ispitanika (35,6%) sebe vidi kao vjernika ali ne prihvata baš sve vjerske dogme. Neodlučnih je 5,6%, dok je 8% onih koji nisu religiozni.

Iz tabele 12. možemo vidjeti da 20% građana, koji su učestvovali u istraživanju, jesu članovi neke političke partije. Među njima je najveći broj pristalica SNSD-a, potom SDP BiH, SDA, SDS-a i HDZ-a BiH.

Tabela 12. Ako ste član neke političke partije, koja je to partija?

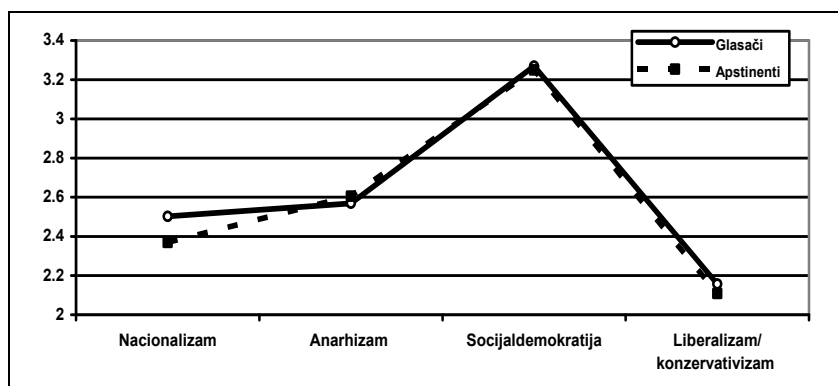
	Frekvence	%
Nisam član nijedne političke partije	1588	80.8
SNSD	89	4.5
Socijalistička partija	6	.3
SDS	41	2.1
SRS RS	5	.3
SRS Vojislav Šešelj	4	.2
Demokratska stranka RS	1	.1
PDP	15	.8
DNS	2	.1
Penzionerska stranka	3	.2
SDA	54	2.7
Stranka za BiH	23	1.2
LDS	3	.2
BOSS	4	.2
SDP BiH	67	3.4
HDZ BiH	37	1.9
NHI	2	.1
Radom za boljitak	6	.3
HDZ 1990	13	.7
HSP BiH	2	.1
BPS	1	.1
Total	1966	100.0

3. 1 Metod obrade podataka

U okviru ovog istraživanja rezultati će biti analizirani programom SPSS 11.5 na nekoliko nivoa. Karakteristike uzorka opisali smo deskriptivnom statistikom (frekvence i procenti). Ideološke razlike između glasača i apstinenata utvrdićemo *t*- testom za nezavisne uzorke, a razlike između glasača pojedinih političkih partija jednofaktorskom univarijantnom analizom varijanse ANOVA. Analiziraćemo samo statistički značajne razlike na nivou 0,05 i 0,01.

4. Ideološki profil glasača i apstinenata

Na posljednjim Opštim izborima u Bosni i Hercegovini³ na izbore je izašlo 55,31% građana sa pravom glasa. Svi pokušaji da se animiraju apstinenti da izađu i glasaju ostali su bezuspješni i broj apstinenta stalno raste. Često se u javnosti postavlja pitanje zbog čega je to tako. Mogu se čuti različiti odgovori: da su građani umorni od stalnih izbora, da su razočarani radom domaćih političara koji su neefikasni i gledaju samo svoj interes, da nema smisla izlaziti na izbore dok god je OHR, tj. međunarodna zajednica, vrhovni autoritet u zemlji, da su sve političke partije iste i da građani nemaju alternativu. U ovom istraživanju htjeli smo saznati da li se glasači i apstinenti međusobno razlikuju u odnosu na ideološke vrijednosti koje preferiraju. Na osnovu toga možemo razmišljati o tome da li postoji prostor za neku novu političku opciju koja bi privukla apstinate, ali i glasače drugih partija, time što bi ponudila neki novi ideološki koncept.

Grafikon 1

³<http://www.izbori.ba/Documents/Rezultati%20izbora%20962002/Rezultati2006/Odziv20i%20broj%20registrovanih-Opšti-opći%20izbori%202006.pdf> pristupljeno 25. maja. 2007 godine

Iz Grafikona 1 i Tabele 13. možemo vidjeti da glasači i apstinenti imaju sličan ideološki profil, koji se razlikuje samo u stepenu izraženosti⁴ prihvatanja određenih ideologija. Ovo nam pokazuje da bez obzira na to da li građani Bosne i Hercegovine glasaju, oni u najvećoj mjeri podržavaju socijaldemokratske stavove, potom stavove koji se nalaze u okviru anarhističke ideologije, dok se na trećem mjestu nalaze nacionalistički stavovi. Stanovnici Bosne i Hercegovine skloniji su liberalnim nego konzervativnim stavovima.

Izgleda da građani Bosne i Hercegovine očekuju od svoje države da mnogo više, nego do sada, radi na stvaranju humanijeg i pravednijeg društva. Najveći broj naših ispitanika pamti „sretna” vremena socijalizma i sve pogodnosti koje im je tadašnja država omogućavala (školstvo, zdravstveno osiguranje, životni standard), a koji u sadašnjem vremenu izgledaju nestvarno. Postavlja se pitanje koliko su danas ta njihova očekivanja realna i ostvariva.

S druge strane, kod građana je izraženo prihvatanje anarhističkih ideja. To se može objasniti razočaranošću građana, i glasača i apstinenata, trenutnim stanjem u društvu i (ne)funkcionisanjem svih nivoa vlasti. Izgleda da građani mnogo očekuju od države, a od nje dobijaju samo razočarenje. Ispitanici smatraju da institucije vlasti na svim nivoima u Bosni i Hercegovini treba ukinuti zbog neefikasnosti, tj. neefikasnost vlasti mogla bi i biti osnovni razlog tolike izraženosti ideja anarhizma kod građana Bosne i Hercegovine.

Prema stepenu prihvaćenosti, ideologija nacionalizma nalazi se na trećem mjestu, što je iznenađujuće imamo li u vidu da je ideologija nacionalizma (i šovinizma kao njegovog ekstremnog oblika) obilježila posljednjih dvadeset godina i našla potkrepljenje kako kroz ideologije skoro svih političkih partija, tako i kroz ustrojstvo Bosne i Hercegovine kao države. Možda je uzrok ovako „lošeg” rezultata nacionalizma vrijeme kada je rađeno ovo istraživanje. U periodu kada se odvijao rad na terenu nije bilo većih političkih turbulencija u zemlji, pa političari nisu imali potrebu da manipulišu nacionalnim osjećanjima građana. Time je i nacionalizam sa svojim idejama postao građanima manje važan.

---

⁴ Kao što smo ranije ukazali skala varira od 1 (najmanje izražena vrijednost) do 4 (najveća izražena vrijednost), a očekivani prosjek iznosi 2,5.

Rezultati istraživanja pokazuju da su i glasači i apstinenti više liberalni nego konzervativni. Dobijeni rezultati su slični rezultatima do kojih je došao Puhalo u istraživanju sprovedenom 2007. godine. Građani prihvataju ideje liberalizma kao što su individualne slobode i prava žena, a prihvataju i postojanje nevladinih organizacija kao organizacija korisnih za društvo.

Tabela 13.

		Nacionalizam	Anarhizam	Socijaldemokratija	Liberalizam/konzervativizam
Glasači	N	1121	1121	1121	1121
	M	2.5023	2.5688	3.2693	2.1575
	SD	.66733	.59828	.46774	.38876
Apstinenti	N	845	845	845	845
	M	2.3696	2.6058	3.2501	2.1091
	SD	.68648	.67860	.58315	.42469

4.1 Da li postoji razlika između glasača i apstinenata u ideološkim stavovima

Sada ćemo pokazati da li postoji statistički značajna razlika između glasača i apstinenta s obzirom na prihvatanje pojedinih ideologija.

Tabela 14. Nacionalizam

	N	M	SD	SEM
Glasači	1121	2.50	.66	.01
Apstinenti	845	2.36	.68	.02

Tabela 14.1 t- test

t	df	p
4.312	1964	.000

Između glasača i apstinenata postoji statistički značajna razlika na skali nacionalizma na nivou 0,01. Kao što je pokazalo i Puhalovo istraživanje iz 2007. godine, nacionalizam je izraženiji kod građana koji glasaju nego kod apstinenata. Političke partije da bi opstale na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni, željele to ili ne, moraju biti barem malo nacionalne. Ovo se ne odnosi jedino na SDP BiH, koja u svom programu, a manje u

praksi, sebe vidi kao multietničku partiju. U zavisnosti od trenutne političke klime, obično pred izbore ili važne reforme, političari koji su na vlasti (uz pomoć medija) dižu tenzije između tri etničke grupe i tako dovode do rasta nacionalizma, stvaranja nepovjerenja i straha između Srba, Bošnjaka i Hrvata. Kao posljedicu toga imamo homogenizaciju etničkih grupa, a izlazak na izbore doživljava se kao *pitanje života i smrti* sopstvene etničke grupe. Otuda i veći stepen nacionalizma kod glasača nego kod apstinenata. S povećanjem godina starosti raste i stepen nacionalizma, dok izraženost nacionalizma opada s povećanjem obrazovanja. Svakako da nacionalna retorika nije prihvatljiva svim građanima Bosne i Hercegovine i vjerovatno dobar dio stanovnika glasa za političku opciju od koje će imati najmanje štete, dok neki jednostavno ne žele biti dio te „igre” i zbog toga ne glasaju na izborima.

Tabela 15. Anarhizam

	N	M	SD	SEM
Glasači	1121	2.56	.59	.01
Apstinenti	845	2.60	.67	.02

Tabela 15.1 t- test

t	df	p
-1.279	1964	.201

Iako apstinenati, u odnosu na glasače, u nešto većoj mjeri prihvataju anarhističke stavove, ta razlika nije statistički značajna.

Tabela 16. Socijaldemokratija

	N	M	SD	SEM
Glasači	1121	3.26	.46	.01
Apstinenti	845	3.25	.58	.02

Tabela 16.1 t- test

t	df	p
.807	1964	.420

Između glasača i apstinenata ne postoji statistički značajna razlika na skali socijaldemokratije. I kod jednih i kod drugih podjednako je izraženo prihvatanje socijaldemokratske ideologije.

Tabela 17. Liberalizam/ konzervativizam

	N	M	SD	SEM
Glasači	1121	2.15	.38	.01
Apstinenti	845	2.10	.42	.01

Tabela 17.1 t- test

t	df	p
2.627	1964	.009

Između glasača i apstinenata postoji statistički značajna razlika na skali liberalizam/ konzervativizam. Glasači su manje liberalni nego apstinenti, što je i očekivano, a i u skladu je sa nalazima do kojih je došao Puhalo u istraživanju sprovedenom 2007. godine. Ovo se može objasniti na nekoliko načina – prije svega vidjeli smo da je kod glasača izraženiji nacionalizam nego kod apstinenata, a nacionalizam je na našim prostorima i te kako povezan sa konzervativizmom (Đorđević, 2003). U Bosni i Hercegovini nacionalizam je u tijesnoj vezi sa religijom (Perić, 2006) koja je po pravilu konzervativna, što i doprinosi konzervativizmu glasača.

Važno je naglasiti da među apstinentima i glasačima postoje razlike u nekim demografskim karakteristikama. Sa porastom obrazovanja raste i stepen prihvatanja liberalnih stavova, dok sa porastom starosti građana Bosne i Hercegovine opada prihvatanje liberalnih stavova i dolazi do porasta konzervativizma.

4.2 Zaključak

Uopšteno gledajući, zapazili smo da se glasači i apstinenti ne razlikuju po tome koje ideološke stavove prihvataju. I jednima i drugima su na prvom mjestu socijaldemokratski stavovi kojima oni traže da društvo postane humanije i pravednije – tako što će država u većoj mjeri učestvovati u kreiranju ekonomske i socijalne politike i na taj način građanima ove zemlje omogućiti bolji život.

Ovo su želje građana, ali realnost je znatno drugačija i zbog toga se anarhistički stavovi nalaze na drugom mjestu po prihvaćenosti. Možemo to posmatrati na dva načina. S jedne strane, na Bosnu i Hercegovinu se još uvijek gleda kao na neefikasnu državu, pa nas ne treba čuditi što se

57,2% ispitanika slaže sa tvrdnjom da je *demokratija samo fasada kojom se prikriva dominacija grupe ljudi nad pojedincima* ili što se 49,2% ispitanih građana slaže da *država postoji da bi oni koji imaju novac i moć mogli da ugnjetavaju ljude koji nisu bogati i moćni*. Izgleda da je građanima prihvatljivije da uopšte nemaju državu kao instituciju nego da imaju lošu državu. S druge strane, ovo možemo objasniti i populizmom, gdje je nezadovoljstvo političkom elitom, državom i njenim institucijama nešto što je uobičajeno i društveno poželjno.

Nacionalistički stavovi su treći po prihvaćenosti i kod glasača i kod apstinenata, s tim da glasači imaju više izražen nacionalizam u odnosu na apstinate. Pošto se izbori u Bosni i Hercegovini, bez obzira da li su lokalni ili parlamentarni, uvijek opisuju kao događaj od sudbonosnog značaja za očuvanje interesa svake etničke grupe, onda ne treba da nas iznenadi što su glasači više skloni nacionalizmu za razliku od apstinenata. Glasanje je patriotski čin, a nacionalizam je nešto što se podrazumijeva kao nastavak odbrane svoga naroda demokratskim sredstvima. Ovako „loš“ rezultat nacionalizma ukazuje nam da je nacionalizam indukovano od strane domaćih političara, jer kada nema jakih političkih tenzija nacionalizam pada u drugi plan, a životna pitanja preuzimaju vodstvo u svakodnevici građanā Bosne i Hercegovine.

Rezultati istraživanja pokazuju da su građani Bosne i Hercegovine više liberalni nego konzervativni. Ovdje treba biti oprezan i imati u vidu strukturu uzorka (četvrtina ispitanika ima završenu višu ili visoku školu, što nije realna obrazovna slika Bosne i Hercegovine; obično su obrazovaniji ljudi liberalniji).

Izgleda da u Bosni i Hercegovini ideološke razlike nisu toliko važne u donošenju odluke da li izaći na izbore i glasati ili pak ne izaći. Glasaci i apstinenti se razlikuju i u tome što apstinenti manje tolerišu izražen nacionalizam i konzervativizam u aktivnostima političkih partija. Ostaje otvoreno pitanje da li bi se smanjio broj apstinenata na izborima ako bi političke partije ublažile svoju nacionalnu retoriku i postale manje konzervativne.

5. Ideološki profil glasača pojedinih političkih partija

U nastavku ovog istraživanja zapazićemo da li postoji razlika u ideološkim stavovima glasača osam najvećih političkih partija u Bosni i Hercegovini.

Tabela 18. Ideološki stavovi glasača pojedinih političkih partija – prosječne vrijednosti

		Nacionalizam	Anarhizam	Socijaldemokracija	Konzervativizam/ liberalizam
SNSD	M	2.64	2.50	3.28	2.15
	N	283	283	283	283
	SD	.57	.61	.48	.35
SDS	M	2.97	2.46	3.20	2.23
	N	121	121	121	121
	SD	.57	.58	.61	.38
PDP	M	2.67	2.58	3.24	2.18
	N	41	41	41	41
	SD	.62	.51	.37	.30
SDA	M	2.53	2.60	3.26	2.14
	N	199	199	199	199
	SD	.60	.66	.46	.42
SBiH	M	2.38	2.66	3.39	2.08
	N	106	106	106	106
	SD	.61	.48	.40	.35
SDP BiH	M	2.00	2.69	3.26	2.03
	N	212	212	212	212
	SD	.56	.52	.44	.40
HDZ BiH	M	2.78	2.34	3.22	2.24
	N	91	91	91	91
	SD	.65	.47	.44	.35
HDZ 1990	M	2.62	2.65	3.37	2.27
	N	83	83	83	83
	SD	.58	.61	.39	.33

U tabelama 18 i 19 možemo vidjeti prosječne vrijednosti stavova glasača osam političkih partija na skalama nacionalizma, anarhizma, socijaldemokratije i konzervativizam/ liberalizam. Glasaci svih osam političkih partija najviše prihvataju socijaldemokratske stavove.

Očekivanja glasača su jasna – država treba da uzme više učešća u kreiranju društvene i ekonomske klime u Bosni i Hercegovini, a s ciljem kreiranja jednog pravednijeg i humanijeg društva. Izgleda da građani ove zemlje nisu spremni za liberalni kapitalizam i otuda se od države očekuje da bude korektivni faktor. Kod glasača partija koje dolaze iz Republike Srpske (SNSD, PDP i SDS), na drugom mjestu nalaze se stavovi koji odslikavaju nacionalizam. Ovi rezultati su očekivani iz više razloga. Prije svega, ne mogu se zaboraviti sve one poruke koje dolaze od strane bošnjačkih političara, o neophodnosti ukidanja Republike Srpske kao entiteta, što je za posljedicu imalo homogenizaciju srpskog biračkog tijela u ovom entitetu, i povratak nacionalizmu (Sadiković, 2006) kao jedinoj ideologiji koja može sačuvati taj entitet. To se moglo primijetiti 2006. godine u svim predizbornim nastupima stranaka iz Republike Srpske, a što je najbolje iskoristio SNSD i tako došao na vlast. Takođe, ne smijemo zaboraviti da veliki procenat građana Republike Srpske Bosnu i Hercegovinu vide kao „nužno zlo”, i maštaju o odvajanju ovog entiteta i njegovom pripajanju Srbiji (Press Centar Bijeljina, 2006). Takođe, ne smijemo zaboraviti da je tokom rata i poslije rata nacionalizam bio dominantna ideologija u Republici Srpskoj i da je veliki broj građana tu ideologiju zdušno podržavao.

Kod skoro svih glasača u Federaciji BiH na drugom mjestu nalaze se stavovi koji su karakteristični za anarhizam. Pretpostavljamo da je ovdje mali broj glasača istinskih anarhista, ali je veliki broj onih koji prihvataju ideje koje su danas mnogo bliže političkom populizmu nego anarhizmu. Uzrok je, vjerovatno, razočarenje glasača iz Federacije BiH u sopstvenu političku oligarhiju, demokratiju i državne institucije.

Kod glasača političkih partija iz Republike Srpske na trećem mjestu po izraženosti nalaze se ideje anarhizma, dok je u Federaciji BiH slika nešto komplikovanija. Naime, glasači SDA, Stranke za BiH i HDZ 1990 podržavaju nacionalističke stavove, dok se kod glasača HDZ BiH ističe anarhizam.

Na skali liberalizam/ konzervativizam kod svih političkih partija nešto više dominiraju liberalne ideje, ali biće interesantno vidjeti da li postoje statistički značajne razlike između glasača osam političkih partija.

Tabela 19. Ideološki stavovi glasača pojedinih političkih partija – prema izraženosti

SNSD	SDS	PDP	SDA	Stranka za BiH	SDP BiH	HDZ BiH	HDZ 1990
Socijaldemokr.	Socijaldemokr.	Socijaldemokr.	Socijaldemokr.	Socijaldemokr.	Socijaldemokr.	Socijaldemokr.	Socijaldemokr.
Nacionalizam	Nacionalizam	Nacionalizam	Anarhizam	Anarhizam	Anarhizam	Nacionalizam	Anarhizam
Anarhizam	Anarhizam	Anarhizam	Nacionalizam	Nacionalizam	Konzervativizam/liberalizam	Anarhizam	Nacionalizam
Konzervativizam/liberalizam	Konzervativizam/liberalizam	Konzervativizam/liberalizam	Konzervativizam/liberalizam	Konzervativizam/liberalizam	Nacionalizam	Konzervativizam/liberalizam	Konzervativizam/liberalizam

5.1 Da li se glasači osam političkih partija međusobno razlikuju

U sljedećim tabelama možemo da vidimo da li između glasača osam političkih partija postoji statistički značajna razlika u prihvatanju pojedinih ideoloških stavova.

Tabela 20. Nacionalizam

	N	M	SD	SE
SNSD	283	2.64	.57	.03
SDS	121	2.97	.57	.05
PDP	41	2.67	.62	.09
SDA	199	2.53	.60	.04
Stranka za BiH	106	2.38	.61	.05
SDP BiH	212	2.00	.56	.03
HDZ BiH	91	2.78	.65	.06
HDZ 1990	83	2.62	.58	.06

Tabela 20.1 ANOVA

	df	F	p
Između grupa	7	38.997	.000
Unutar grupa	1128		
Total	1135		

Tabela 20.1.1 LSD

		MD	p
SNSD	SDS	-.3318	.000
	Stranka za BiH	.2523	.000
	SDP BiH	.6384	.000
	HDZ BiH	-.1470	.040
SDS	PDP	.2969	.006
	SDA	.4337	.000
	Stranka za BiH	.5840	.000
	SDP BiH	.9701	.000
	HDZ BiH	.1848	.025
	HDZ 1990	.3515	.000
PDP	Stranka za BiH	.2871	.009
	SDP BiH	.6733	.000
SDA	Stranka za BiH	.1503	.035
	SDP BiH	.5364	.000
	HDZ BiH	-.2489	.001
Stranka za BiH	SDP BiH	.3861	.000
	HDZ BiH	-.3993	.000
	HDZ 1990	-.2325	.008
SDP BiH	HDZ BiH	-.7854	.000
	HDZ 1990	-.6186	.000

Najveće prihvatanje nacionalističkih stavova nalazimo kod glasača SDS-a, HDZ BiH i PDP-a. Slijede glasači SNSD-a, HDZ 1990, SDA i Stranke za BiH. Glasači SDP BiH najmanje prihvataju nacionalističke stavove. Ovi rezultati se donekle razlikuju od prošlogodišnjih rezultata (Puhalo, 2007). U tom istraživanju najviši stepen nacionalizma bio je izražen kod glasača SDS-a i SDA, najmanje kod glasača SDP BiH i PDP-a.

Kao što možemo zapaziti, glasači SDS-a su i dalje najveći nacionalisti u Bosni i Hercegovini. Još od devedesetih godina prošlog vijeka i pojave prvih političkih partija u zemlji, SDS svoj politički program bazira na nacionalističkoj ideologiji. U tom trenutku to je bila ideologija koja ih je dovela na vlast i koju je prihvatio najveći broj građana Republike Srpske. Danas je SDS u opoziciji i broj njegovih glasača je drastično smanjen⁵,

⁵ Na Parlamentarnim izborima 1996. godine SDS je osvojio 568 980 glasova, a na Parlamentarnim izborima 2006. godine 103 035. Izvor: http://www.izbori.ba/rezultati/konacni/narodna_skupstina_rs/index.htm Pristupljeno 04.05.2008

ali je očito da ostatak njegovih pristalica i dalje prihvata nacionalizam kao primarnu vrijednost.

Visoko izraženo prihvatanje nacionalnih stavova od strane glasača HDZ BiH je očekivano i u skladu sa rezultatima iz 2007. godine. Iznenađuje visok rezultat na skali nacionalizma kod glasača PDP-a, što nije bio slučaj u istraživanju iz 2007. godine. Uzrok tome može biti donošenje zaključaka na osnovu malog broja njihovih pristalica, ali ne smijemo zanemariti i druga objašnjenja. Političari iz PDP-a danas se, zajedno sa pristalicama SNSD-a, nalaze na vlasti u Republici Srpskoj i aktivno učestvuju u parlamentima u „odbrani” entiteta – na svim nivoima vlasti. To može da utiče na stepen izraženosti nacionalizma kod glasača ove stranke. U prilog ovoj tezi ide i činjenica da se glasači SNSD-a i PDP-a (partijā koje su na vlasti) ne razlikuju u stepenu prihvatanja nacionalnih stavova.

Nacionalizam glasača SDA danas je manje izražen nego prije godinu dana (Puhalo, 2007). Pretpostavljamo da je smanjenje političkih tenzija u Bosni i Hercegovini, u vrijeme našeg istraživanja, donekle uticalo na pad nacionalizma kod glasača ove partije. Takođe, ova partija više nije ekskluzivni predstavnik i zaštitnik Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, pa je i to moglo da utiče na opadanje prihvatanja nacionalizma kao ideologije kod njenih glasača. Nacionalizam je najmanje izražen kod glasača SDP BiH, što je u skladu s njihovim socijaldemokratskim programskim načelima i rezultatima dobijenim 2007. godine.

Interesantno je ustanoviti da li postoje razlike između političkih partija s obzirom na to koja etnička grupa u najvećoj mjeri glasa za njih. Među srpskim partijama postoji statistički značajna razlika u stepenu izraženosti nacionalizma; glasači SDS-a razlikuju se u odnosu na glasače SNSD-a i PDP-a, dok između glasača SNSD-a i glasača PDP-a ne postoji razlika. I među bošnjačkim partijama postoji razlika u stepenu izraženosti nacionalizma – između glasača SDA i glasača SDP BiH i Stranke za BiH. Glasaci SDA imaju u većoj mjeri izražen nacionalizam u odnosu na glasače druge dvije partije. Među glasačima HDZ BiH i HDZ 1990 ne postoji statistički značajna razlika u stepenu prihvatanja nacionalističkih stavova.

S obzirom na ideološki profil možemo vidjeti da se glasači socijaldemokratskih partija međusobno razlikuju u stepenu izraženosti nacionalizma. Glasaci SNSD-a su veći nacionalisti u odnosu na glasače SDP BiH.

Tabela 21. Anarhizam

	N	M	SD	SE
SNSD	283	2.50	.61	.03
SDS	121	2.46	.58	.05
PDP	41	2.58	.51	.08
SDA	199	2.60	.66	.04
Stranka za BiH	106	2.66	.48	.04
SDP BiH	212	2.69	.52	.03
HDZ BiH	91	2.34	.47	.04
HDZ 1990	83	2.65	.61	.06

Tabela 21.1 ANOVA

	df	F	Sig.
Između grupa	7	5.285	.000
Unutar grupa	1128		
Total	1135		

Tabela 21.1.1. LSD

		MD	p
SNSD	Stranka za BiH	-.1590	.017
	SDP BiH	-.1905	.000
	HDZ BiH	.1670	.017
	HDZ 1990	-.1456	.045
SDS	SDA	-.1418	.035
	Stranka za BiH	-.1993	.010
	SDP BiH	-.2307	.001
	HDZ 1990	-.1859	.025
PDP	HDZ BiH	.2447	.026
SDA	HDZ BiH	.2685	.000
Stranka za BiH	HDZ BiH	.3260	.000
SDP BiH	HDZ BiH	.3575	.000
HDZ BiH	HDZ 1990	-.3126	.000

Najveće skorove na skali anarhizma imaju glasači SDP BiH, Stranka za BiH i HDZ 1990, slijede glasači SDA i PDP-a. Ove stavove najmanje prihvataju glasači SNSD-a, SDS-a i HDZ BiH. Kao što vidite, u našoj analizi namjerno izbjegavamo govoriti o anarhizmu kao ideologiji, ali govorimo o ideološkim stavovima koje zastupa ova ideologija. To je

zbog toga što je teško povjerovati da je u Bosni i Hercegovini u tolikoj mjeri zastupljen anarhizam. Prije možemo govoriti o slaganju sa pojedinim stavovima koji su istovremeno karakteristični za politički populizam.

Izgleda da su glasači SDP BiH, Stranke za BiH i HDZ 1990 najmanje zadovoljni funkcionisanjem ove države i političkom elitom koja je vodi. Za glasače SDP BiH to je i očekivano jer se trenutno nalaze u opoziciji, a ne gledaju blagonaklono ni na učešće vjerskih institucija u domaćoj politici. Stranka za BiH je trenutno na vlasti u Federaciji BiH, ali na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da njezini glasači i nisu zadovoljni njihovom vladavinom i funkcionisanjem Bosne i Hercegovine. HDZ 1990 je stranka koja je i nastala zbog nezadovoljstva glasača radom HDZ BiH, što takođe ukazuje o potrebi promjene vladajućih elita i načina funkcionisanja države i, vjerovatno, otud tako visok skor na skali anarhizma.

Među glasačima SNSD-a, SDS-a i HDZ BiH postoji visok stepen slaganja u pogledu važnosti države i crkve za funkcionisanje društva, ali i važnosti nacije. To su najvjerovatnije i razlozi zbog kojih oni ne podržavaju anarhističke stavove.

Kod partija čiji su glasači uglavnom Srbi (SDS, PDP i SNSD) ne postoji statistički značajna razlika u stepenu prihvatanja anarhističkih stavova. Slična situacija je i među bošnjačkim partijama, jer takođe nema razlike među njihovim glasačima u stepenu prihvatanja anarhizma. Postoji statistički značajna razlika između glasača HDZ BiH i glasača HDZ 1990; glasači HDZ 1990 pokazali su veću sklonost da prihvate anarhističke stavove.

Glasači SDP BiH u većoj mjeri, u odnosu na glasače SNSD-a, prihvataju stavove karakteristične za anarhizam, što je i očekivano ako znamo da se SDP BiH nalazi u opoziciji, a SNSD je na vlasti.

Tabela 22. Socijaldemokratija

	N	M	SD	SE
SNSD	283	3.28	.48	.02
SDS	121	3.20	.61	.05
PDP	41	3.24	.37	.05
SDA	199	3.26	.46	.03
Stranka za BiH	106	3.39	.40	.03
SDP BiH	212	3.26	.44	.03
HDZ BiH	91	3.22	.44	.04
HDZ 1990	83	3.37	.39	.04

Tabela 22.1 ANOVA

	df	F	Sig.
Između grupa	7	2.095	.041
Unutar grupa	1128		
Total	1135		

Tabela 22.1.1 LSD

		MD	p
SNSD	Stranka za BiH	-.1087	.044
SDS	Stranka za BiH	-.1927	.002
	HDZ 1990	-.1670	.013
SDA	Stranka za BiH	-.1280	.024
Stranka za BiH	SDP BiH	.1315	.019
	HDZ BiH	.1751	.010
HDZ BiH	HDZ 1990	-.1493	.038

Prema rezultatima istraživanja, socijaldemokratske ideje najviše prihvataju glasači Stranke za BiH, HDZ 1990. Slijede ih glasači SNSD-a, SDP BiH, SDA i PDP-a, dok je kod glasača HDZ BiH i SDS-a najmanje prihvatanje socijaldemokratskih ideja.

Kao što vidimo socijaldemokratija je prihvatljiva najvećem broju glasača, bez obzira na političku partiju koju preferiraju (tabela 22.1 i tabela 22.1.1). To se može objasniti na nekoliko načina. Prihvatanjem socijaldemokratskih ideja glasači poručuju da žele da žive u jednom humanijem, socijalno odgovornijem i boljem društvu. Danas to nije slučaj u Bosni i Hercegovini, pojedinac je prepušten sam sebi, „zaboravljen” od države i njenih institucija. Da bi imali takvo društvo neophodno je da država uspostavi partnerski odnos sa svim relevantnim činiocima tog društva. Takođe ovo pokazuje da ljudi ne žele (ili ne mogu) da prihvate vrijednosti „divljeg” liberalizma kakvog imamo danas. Činjenica je, takođe, da se veliki broj ljudi sjeća socijalizma i „blagodeti” tog vremena, što svakako može da utiče na privlačnost socijaldemokratije danas. To potvrđuju i dobijeni rezultati jer pokazuju da su socijaldemokratske vrijednosti podjednako privlačne svim glasačima, bez obzira za koju partiju glasaju.

Interesantno je da glasači Stranke za BiH u većoj mjeri prihvataju socijaldemokratske stavove, nego glasači socijaldemokratskih partija SNSD i SDP BiH.

Tabela 23. Liberalizam/ konzervativizam

	N	M	SD	SE
SNSD	283	2.15	.35	.02
SDS	121	2.23	.38	.03
PDP	41	2.18	.30	.04
SDA	199	2.14	.42	.03
Stranka za BiH	106	2.08	.35	.03
SDP BiH	212	2.03	.40	.02
HDZ BiH	91	2.24	.35	.03
HDZ 1990	83	2.27	.33	.03

Tabela 23.1 ANOVA

	df	F	Sig.
Između grupa	7	6.402	.000
Unutar grupa	1128		
Total	1135		

Tabela 23.1.1 LSD

		MD	p
SNSD	SDS	-.0853	.039
	SDP BiH	.1170	.001
	HDZ BiH	-.0941	.040
	HDZ 1990	-.1255	.008
SDS	SDA	.0928	.034
	Stranka za BiH	.1548	.002
	SDP BiH	.2023	.000
PDP	SDP BiH	.1465	.024
SDA	SDP BiH	.1095	.004
	HDZ BiH	-.1016	.034
	HDZ 1990	-.1330	.007
Stranka za BiH	HDZ BiH	-.1636	.003
	HDZ 1990	-.1950	.000
SDP BiH	HDZ BiH	-.2111	.000
	HDZ 1990	-.2425	.000

U odnosu na druge političke partije, glasači SDP BiH i Stranke za BiH imaju najliberalnije stavove, slijede glasači SDA, SNSD-a i PDP-a. Liberalizam je najmanje izražen kod partija: SDS, HDZ BiH i HDZ 1990. Dobijeni rezultati su dosta slični rezultatima koje je dobio Puhalo

2007. godine; i tada je najmanje liberalizma i najviše konzervativizma nađeno kod glasača dva HDZ-a i SDS-a, a liberalizmu su bili najviše skloni glasači SDP BiH i Stranke za BiH.

Ako pogledamo dobijene rezultate na skali nacionalizma, zapazićemo da su partije čiji glasači imaju izražen nacionalizam i više konzervativne. Na našim prostorima se ove dvije ideologije (nacionalizam i konzervativizam) često opažaju kao jedno, jer i jedna i druga afirmišu kolektivitet (etničku grupu), vraćanje tradiciji (postojeće institucije i *dobra stara vremena*), bliskost sa vjerskim organizacijama (garanti očuvanja identiteta) i očuvanje postojećih simbola i institucija.

Među glasačima srpskih partija postoji statistički značajna razlika na skali liberalizam/ konzervativizam. Glasaci SNSD-a su liberalniji u odnosu na glasače SDS. Među bošnjačkim partijama postoji statistički značajna razlika između SDA i SDP BiH. Političke partije s hrvatskim predznakom ne razlikuju se u stepenu prihvatanja liberalizma.

Glasaci SDP BiH u većoj mjeri prihvataju liberalne stavove nego glasači SNSD-a. Glasaci SDA imaju liberalnije stavove u odnosu na glasače SDS-a.

5.2 Zaključak

Istraživanje je pokazalo da se glasači pojedinih političkih partija razlikuju u stepenu prihvatanja pojedinih ideoloških stavova. Tako imamo slučaj da se glasači socijaldemokratskih partija u Bosni i Hercegovini (SNSD i SDP BiH) međusobno razlikuju u stepenu prihvatanja nacionalizma, anarhizma i liberalizma. Istovremeno, glasači SNSD-a i SDS-a međusobno se razlikuju u stepenu prihvatanja nacionalizma i liberalizma. Kao što vidimo, veća je razlika između glasača dvije socijaldemokratske opcije, nego između glasača jedne socijaldemokratske i jedne nacionalističke partije iz Republike Srpske. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima do kojih je došao Puhalo u istraživanjima u 2007. i 2008.

Glasaci SDA se razlikuju od glasača SDS-a i HDZ BiH u stepenu prihvatanja nacionalizma, anarhizma i liberalizma. Istovremeno se glasači SDS-a od glasača HDZ BiH razlikuju samo u stepenu prihvatanja nacionalizma. Ideološki stavovi glasača SDA sličniji su stavovima glasača Stranke za BiH nego stavovima glasača SDS-a i HDZ BiH.

Glasači Stranke za BiH se razlikuju od glasača SDP BiH u odnosu na stepen izraženosti nacionalizma i prihvatanja socijaldemokratskih vrijednosti.

Glasači HDZ BiH ideološki se više razlikuju od glasača HDZ 1990 (anarhizam i socijaldemokratija) nego od glasača SDS-a.

Ovo istraživanje je omogućilo da razumijemo ideološke profile glasača pojedinih političkih partija, ali ti ideološki profili nisu u skladu sa programskim odrednicama uzetih političkih partija. S obzirom na prihvatanje određenih ideoloških stavova, dobijeni rezultati ukazuju da se glasači najvećih političkih partija u Bosni i Hercegovini malo razlikuju. Ta razlika se više odlikuje u stepenu prihvatanja određene ideologije, a ne u samoj preferenciji ideologija.

Socijaldemokratija je prihvatljiva svim glasačima, bez obzira za koju političku partiju glasaju (bez obzira na njen ideološki profil i entitet iz kojeg dolazi). Pretpostavljamo da je to zbog toga što se najveći broj glasača još uvijek sjeća socijalizma i da je to žal za nečim što je nepovratno prošlo. Možemo pretpostaviti da je jedan broj građana razočaran svojim položajem u društvu i pravilima igre koje je donijela „divlja privatizacija” i „balkanski kapitalizam”, pa očekuju da ih vlasti entiteta ili države zaštite i pruže sigurnost i zaštitu.

Pokazalo se da glasače pojedinih političkih partija najbolje možemo diferencirati s obzirom na stepen prihvatanja nacionalističkih stavova. Ovo je donekle i očekivano ako znamo da Bosna i Hercegovina funkcioniše na etničkim principima i nacionalizam je ideologija koja je još uvijek dominantna. To prepoznaju i političke partije u Bosni i Hercegovini i zbog toga koriste, manje ili više, nacionalističku retoriku da bi politički opstale (Bogdanić, 2007).

U Republici Srpskoj nacionalizam se nalazi na drugom mjestu po prihvaćenosti, dok se u Federaciji BiH na drugom mjestu nalaze populistički stavovi sadržani u anarhizmu. Jedino se glasači SDP BiH donekle razlikuju u odnosu na gore prikazani model, kod njih je nacionalizam na zadnjem mjestu.

Anarhizam ili bolje rečeno politički populizam je izražen kod pojedinih političkih partija iz Federacije BiH. Očito je da su glasači ovih partija u velikoj mjeri razočarani svojim političkim elitama i trenutnim stanjem u

društvu, pa su im ideje o otuđenosti političara i vlasti od građana bliske i oni ih podržavaju.

Glasači skoro svih političkih partija u Bosni i Hercegovini više podržavaju liberalne stavove, nego konzervativne. Izgleda da neke liberalne ideje lagano oživljavaju među građanima Bosne i Hercegovine.

LITERATURA

- Antonić S. (2007) Rascepi i stranke u Srbiji. u Lutovac, Z. ur.: *Ideologija i političke stranke u Srbiji*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka. str. 51–66
- Atlagić S. (2007) *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije- teorijske kontraverze i problemi empirijskog istraživanja*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka
- Beri N. (2007) *Uvod u modernu političku teoriju*. Beograd. Službeni glasnik.
- Bogdanić B. (2007) *Traktat o političkoj viziji*. Banja Luka. Litera.
- Brader T. & Tucker J. A. (2001) The Emergence of Mass Partisanship in Russia 1993–1996. *American Journal of Political Science*. Vol. 45. No. 1. Pp 69–83
- Đukanović B., Kuzmanović B., Lazić M., Bašić M. (2001) *Nacija i država*. Podgorica. CID
- Festinger L. (1957) *A Theory of Cognitive Dissonance*. New York. Row. Peterson & Co
- Giddens A. (2003) *Sociologija*. Beograd. Ekonomski fakultet Beograd
- Giddens A. (1998) *The Third way: The Revival of Social Democracy*. Cambridge. Polity Press
- Đorđević N. (2003) *Srpska organistička misao – izvori i značenje*. u Đorđević. priredio. *Srpska konzervativna misao*. Beograd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. str. 5–36
- Hajdarević M (2007) *Enciklopedijski rječnik diplomacije i međunarodnih odnosa*. Connectum i Bemust. Sarajevo. str. 502
- Havelka N. (1992) *Socijalna percepcija*. Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Hejvud A. (2005) *Političke ideologije*. Beograd. Zavod. za udžbenike i nastavna sredstva
- Eysenck H. J. (1954) *The psychology of Politics*. London. Routledge & Kegan Paul. Ltd
- Lazarsfeld et al.(1948) *The People's Choice* New York, Columbia Univ. Press
- Majstorović D. (2006) *Analiza diskursa Kancelarije Visokog predstavnika (OHRa) u Bosni i Hercegovini- engleski tekst i lokalni kontekst*, Banja Luka. Doktorska disertacija

- Mihailović S. (2007) Apstinencija i partijska identifikacija. u Lutovac, Z. ur.: *Birači i apstinenti u Srbiji*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka. str.169–192
- Mihić V., Martinović M., Živanov S. (2007) Jedan pokušaj profilisanja glasača na teritoriji Vojvodine. u Biro M i Smederevac S. ur.: *Psihologija i društvo*. Novi Sad. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za psihologiju. str.85–100
- Milas G. i Burušić J. (2004) Ideološki i sociodemografski profili glasača hrvatskih političkih stranka: u susret stabilnom političkom grupiranju *Društvena istraživanja*. Zagreb. God. 13 (2004). Br. 3 (71). str. 347–362
- Miller A.H. & Klobucar T. F. (2000) The Development of Party Identification in Post-Soviet Societies. *American Journal of Political Science*. Vol. 44. Pp 667–685
- Milošević J. (1997) Osnovni pristupi u proučavanju izbornog ponašanja. *Psihologija Br. 3*. Beograd. Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije. str. 279–294
- Orlović S. (2007) Ideologija i programi u partijskim sučeljavanjima. u Lutovac, Z. ur.: *Ideologija i političke stranke u Srbiji*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka. str. 11–50
- Pantić D. (2002) Vrijednosti birača pre i posle demokratskog pokreta 2000. godine, u Goati V. *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. Beograd. Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung. str. 79- 130
- Pennington C. D.(1997) *Osnove socijalne psihologije*. Zagreb. Naklada Slap
- Perić V. (2006) *Balkanski idoli 2*. Beograd. XX vek
- Puhalo S. (2005) Socio-demografske karakteristike etničkog identiteta i povezanost sa državnim i evropskim identitetom. Turjačanin V. i Čekrlija Đ. priredili. *Etnički, državni i evropski identitet*. Banja Luka. Friedrich Ebert Stiftung. str. 25–56
- Puhalo S. (2007) *Socio-psihološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini, u Puhalo S. (ur.): Socio- psihološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini između Opštih izbora 2006. godine i Lokalnih izbora 2008. godine, Banja Luka, Art print, str.75–135*
- Puhalo S. (2008) Neke socio-demografske i psihološke karakteristike glasača SNSD-a i SDP BiH- Dva lica

- socijaldemokratije u Bosni i Hercegovini. *Psihologija*, vol. 41 (2). Beograd; str.163–176
- Rot N. (1994) *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
  - Rajk B. i Enkok K. (1978) *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*. Beograd. Nolit
  - Sadiković E. (2006) Odnosi između nacionalnih i građanskih političkih stranaka u izbornoj kampanji u Bosni i Hercegovini 2006. godine, u Lutovac, Z. ur.: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Beograd, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka. str. 283–291.
  - Slavujević Z.(2005) *Politički marketing*. Beograd. Fakultet političkih nauka
  - Siljanovska Davkova G. (2006) Makedonske političke partije kroz prizmu ideologije. u Lutovac, Z. ur.: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka. str.205–236
  - Stojiljković Z. (2006) Socijalni rascep i linije političkih podela u Srbiji. u Lutovac, Z. ur.: *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka. str. 9–42
  - Stojiljković Z. (2007) Građani Srbije i demokratija-između nezadovoljstva i nepovjerenja i uslovne i oročene podrške. u Lutovac, Z. ur.: *Birači i apstinenti u Srbiji*. Beograd. Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka. str. 9–62
  - Šiber I. (1997). Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugoga svjetskog rata.Značenje političke biografije obitelji *.Politička misao*. Vol XXXIV. br. 2. Zagreb, Fakultet političke znanosti Sveučilište u Zagrebu str. 104–128
  - Šiber I. (1998) *Osnove političke psihologije*. Zagreb. Politička kultura nakladno-istraživački zavod.
  - Šiber I. (2001) Političko ponašanje birača u izborima 1990-2000. u Kasipović M. *Hrvatska politika 1990-2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb. Fakultet političke znanosti Sveučilište u Zagrebu. str. 65–98
  - Šiber I. (2003) Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača. *Politička misao*. Vol XL. br. 2. Zagreb. Fakultet političke znanosti Sveučilište u Zagrebu str. 88–103

- Šušnjić Đ. (1995). *Otpori kritičkom mišljenju*. Beograd. Čigoja štampa
- Trebješanin Ž. (2000) *Rečnik psihologije*. Beograd. Stubovi kulture
- Vasović M. (2007) *U predvorju politike*. Beograd. Službeni glasnik
- Vujčić V (1999) Stranački i ideološki identiteti. *Politička misao*. Vol XXXVI. br. 4. Zagreb, Fakultet političke znanosti Sveučilište u Zagrebu str. 151–178
- Wehler H U. (2002): *Nacionalizan, istorija-forme-posledice*. Novi Sad. Svetovi.

Ostali izvori

- <http://www.izbori.ba/Documents/Rezultati%20izbora%20962002/Rezultati2006/Odziv20i%20broj%20registrovanih-Opšti-opći%20izbori%202006.pdf> pristupljeno 25. maja. 2007 godine.
- PRESS Centar Bijeljina, Istraživanje javnog mnjenja u Republici Srpskoj. http://www.pressbn.org/doc/konacniizvjestaj_sr%20.doc. pristupljeno 10. juna. 2008 godine.

Prilog 1

Odgovori svih ispitanika za svaku stavku posebno

Tabela 24. Da se danas održavaju parlamentarni izbori u BiH, da li biste glasali?

	Frekvence	%
Glasači	1121	57.0
Apstinenti	845	43.0
Total	1966	100.0

Tabela 25. Za koju partiju biste glasali?

	Frekvence	%
Bez odgovora	686	34.9
SNSD	283	14.4
Socijalistička partija	17	.9
SDS	121	6.2
SRS RS	10	.5
SRS Vojislav Šešelj	10	.5
Demokratska stranka RS	1	.1
PDP	41	2.1
DNS	3	.2
Penzionerska stranka	16	.8
SDA	199	10.1
Stranka za BiH	106	5.4
DNZ	18	.9
LDS	7	.4
BOSS	23	1.2
SDP BiH	212	10.8
HDZ BiH	91	4.6
NHI	7	.4
Radom za boljitak	18	.9
HDZ 1990	83	4.2
HSP BiH	2	.1
BPS	1	.1
Odbija	11	.6
Total	1966	100.0

Tabela 26. Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija nam stalno rade iza leđa.

	Frekvence	%
Bez odgovora	95	4.8
Uopšte se ne slažem	359	18.3
Uglavnom se ne slaže	715	36.4
Djelimično se slažem	477	24.3
Potpuno se slažem	320	16.3
Total	1966	100.0

Tabela 27. Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija, čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji.

	Frekvence	%
Bez odgovora	51	2.6
Uopšte se ne slažem	290	14.8
Uglavnom se ne slaže	633	32.2
Djelimično se slažem	605	30.8
Potpuno se slažem	387	19.7
Total	1966	100.0

Tabela 28. Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih nacija putem nacionalno mješovitih brakova.

	Frekvence	%
Bez odgovora	45	2.3
Uopšte se ne slažem	273	13.9
Uglavnom se ne slaže	348	17.7
Djelimično se slažem	565	28.7
Potpuno se slažem	735	37.4
Total	1966	100.0

Tabela 29. Često se najbolje osjećam u onom društvu u kome su svi pripadnici moje nacije.

	Frekvence	%
Bez odgovora	30	1.5
Uopšte se ne slažem	256	13.0
Uglavnom se ne slaže	466	23.7
Djelimično se slažem	649	33.0

Potpuno se slažem	565	28.7
Total	1966	100.0

Tabela 30. Uvreda nanесenu mojoj naciji doživlјavam kao napad na sopstvenu ličnost.

	Frekvence	%
Bez odgovora	43	2.2
Uopšte se ne slažem	207	10.5
Uglavnom se ne slaže	442	22.5
Djelimično se slažem	760	38.7
Potpuno se slažem	514	26.1
Total	1966	100.0

Tabela 31. Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati.

	Frekvence	%
Bez odgovora	73	3.7
Uopšte se ne slažem	250	12.7
Uglavnom se ne slaže	499	25.4
Djelimično se slažem	722	36.7
Potpuno se slažem	422	21.5
Total	1966	100.0

Tabela 32. Nacionalne interese treba uvijek stavlјati ispred vlastitih.

	Frekvence	%
Bez odgovora	44	2.2
Uopšte se ne slažem	534	27.2
Uglavnom se ne slaže	650	33.1
Djelimično se slažem	494	25.1
Potpuno se slažem	244	12.4
Total	1966	100.0

Tabela 33. Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu.

	Frekvence	%
Bez odgovora	49	2.5
Uopšte se ne slažem	246	12.5
Uglavnom se ne slaže	348	17.7

Djelimično se slažem	767	39.0
Potpuno se slažem	556	28.3
Total	1966	100.0

Tabela 34. Čovječanstvo predstavlja jednu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna.

	Frekvence	%
Bez odgovora	99	5.0
Uopšte se ne slažem	318	16.2
Uglavnom se ne slaže	550	28.0
Djelimično se slažem	575	29.2
Potpuno se slažem	424	21.6
Total	1966	100.0

Tabela 35. Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije.

	Frekvence	%
Bez odgovora	95	4.8
Uopšte se ne slažem	274	13.9
Uglavnom se ne slaže	541	27.5
Djelimično se slažem	561	28.5
Potpuno se slažem	495	25.2
Total	1966	100.0

Tabela 36. Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država sa zajedničkom vlašću

	Frekvence	%
Bez odgovora	113	5.7
Uopšte se ne slažem	384	19.5
Uglavnom se ne slaže	379	19.3
Djelimično se slažem	588	29.9
Potpuno se slažem	502	25.5
Total	1966	100.0

Tabela 37. Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija.

	Frekvence	%
Bez odgovora	123	6.3
Uopšte se ne slažem	515	26.2
Uglavnom se ne slaže	523	26.6
Djelimično se slažem	407	20.7
Potpuno se slažem	398	20.2
Total	1966	100.0

Tabela 38. Treba težiti da kulturu svoje nacije prilagodimo kulturi koju čitav svijet prihvata.

	Frekvence	%
Bez odgovora	88	4.5
Uopšte se ne slažem	237	12.1
Uglavnom se ne slaže	348	17.7
Djelimično se slažem	764	38.9
Potpuno se slažem	529	26.9
Total	1966	100.0

Tabela 39. Sukoba među državama ne bi bilo, kada ne bi postojale nacionalne podjele.

	Frekvence	%
Bez odgovora	88	4.5
Uopšte se ne slažem	410	20.9
Uglavnom se ne slaže	471	24.0
Djelimično se slažem	474	24.1
Potpuno se slažem	523	26.6
Total	1966	100.0

Tabela 40. Nacija je mit da bi se ljudi držali u pokornosti u interesu vladajućih elita.

	Frekvence	%
Bez odgovora	162	8.2
Uopšte se ne slažem	513	26.1
Uglavnom se ne slaže	568	28.9
Djelimično se slažem	451	22.9

Potpuno se slažem	272	13.8
Total	1966	100.0

Tabela 41. Jedina prava sloboda je kada čovjek radi ono što želi i hoće.

	Frekvence	%
Bez odgovora	30	1.5
Uopšte se ne slažem	108	5.5
Uglavnom se ne slaže	248	12.6
Djelimično se slažem	621	31.6
Potpuno se slažem	959	48.8
Total	1966	100.0

Tabela 42. Država se ni na koji način ne smije miješati u ekonomiju.

	Frekvence	%
Bez odgovora	118	6.0
Uopšte se ne slažem	334	17.0
Uglavnom se ne slaže	618	31.4
Djelimično se slažem	605	30.8
Potpuno se slažem	291	14.8
Total	1966	100.0

Tabela 43. Demokratija je samo fasada kojom se prikriva dominacija grupe ljudi nad pojedincima.

	Frekvence	%
Bez odgovora	101	5.1
Uopšte se ne slažem	125	6.4
Uglavnom se ne slaže	616	31.3
Djelimično se slažem	674	34.3
Potpuno se slažem	450	22.9
Total	1966	100.0

Tabela 44. Država postoji da bi oni koji imaju novac i moć mogli da ugnjetavaju ljude koji nisu bogati i moćni.

	Frekvence	%
Bez odgovora	71	3.6
Uopšte se ne slažem	226	11.5
Uglavnom se ne slaže	701	35.7

Djelimično se slažem	588	29.9
Potpuno se slažem	380	19.3
Total	1966	100.0

Tabela 45. Ljudi imaju urođenu osobinu za saradnju i društvenost, a sukobi između njih nastaju zbog ekonomske i društvene nejednakosti.

	Frekvence	%
Bez odgovora	55	2.8
Uopšte se ne slažem	54	2.7
Uglavnom se ne slaže	228	11.6
Djelimično se slažem	960	48.8
Potpuno se slažem	669	34.0
Total	1966	100.0

Tabela 46. Kada bi živjeli po zakonima prirode svima bi bilo bolje.

	Frekvence	%
Bez odgovora	114	5.8
Uopšte se ne slažem	82	4.2
Uglavnom se ne slaže	299	15.2
Djelimično se slažem	896	45.6
Potpuno se slažem	575	29.2
Total	1966	100.0

Tabela 47. Religija služi vlastima da ljude drže u pokornosti.

	Frekvence	%
Bez odgovora	120	6.1
Uopšte se ne slažem	378	19.2
Uglavnom se ne slaže	616	31.3
Djelimično se slažem	515	26.2
Potpuno se slažem	337	17.1
Total	1966	100.0

Tabela 48. Istinske promjene u društvu su moguće samo revolucijom.

	Frekvence	%
Bez odgovora	170	8.6
Uopšte se ne slažem	350	17.8
Uglavnom se ne slaže	600	30.5

Djelimično se slažem	470	23.9
Potpuno se slažem	376	19.1
Total	1966	100.0

Tabela 49. Država treba da izgradi partnerske odnose sa sindikatima i poslodavcima.

	Frekvence	%
Bez odgovora	73	3.7
Uopšte se ne slažem	33	1.7
Uglavnom se ne slaže	52	2.6
Djelimično se slažem	554	28.2
Potpuno se slažem	1254	63.8
Total	1966	100.0

Tabela 50. Država treba da svima obezbijedi kvalitetno obrazovanje.

	Frekvence	%
Bez odgovora	12	.6
Uopšte se ne slažem	15	.8
Uglavnom se ne slaže	18	.9
Djelimično se slažem	188	9.6
Potpuno se slažem	1733	88.1
Total	1966	100.0

Tabela 51. Ljudi koji ne rade ne trebaju da imaju jednaku zdravstvenu zaštitu kao oni građani koji rade.

	Frekvence	%
Bez odgovora	33	1.7
Uopšte se ne slažem	975	49.6
Uglavnom se ne slaže	372	18.9
Djelimično se slažem	198	10.1
Potpuno se slažem	388	19.7
Total	1966	100.0

Tabela 52. Za društvo je dobro da ima veliki broj nevladinih organizacija.

	Frekvence	%
Bez odgovora	171	8.7
Uopšte se ne slažem	148	7.5

Uglavnom se ne slaže	282	14.3
Djelimično se slažem	827	42.1
Potpuno se slažem	538	27.4
Total	1966	100.0

Tabela 53. Ako je država u ekonomskoj krizi, bogate treba više oporezivati.

	Frekvence	%
Bez odgovora	76	3.9
Uopšte se ne slažem	128	6.5
Uglavnom se ne slaže	277	14.1
Djelimično se slažem	603	30.7
Potpuno se slažem	882	44.9
Total	1966	100.0

Tabela 54. Uplitanje države u ekonomske procese je nepoželjno.

	Frekvence	%
Bez odgovora	116	5.9
Uopšte se ne slažem	273	13.9
Uglavnom se ne slaže	600	30.5
Djelimično se slažem	606	30.8
Potpuno se slažem	371	18.9
Total	1966	100.0

Tabela 55. Promjene u društvu trebaju da budu mirne i u skladu sa ustavom.

	Frekvence	%
Bez odgovora	66	3.4
Uopšte se ne slažem	32	1.6
Uglavnom se ne slaže	90	4.6
Djelimično se slažem	638	32.5
Potpuno se slažem	1140	58.0
Total	1966	100.0

Tabela 56. Dražava treba finansijski da pomaže građane koji su nezaposleni.

	Frekvence	%
Bez odgovora	26	1.3
Uopšte se ne slažem	24	1.2
Uglavnom se ne slaže	58	3.0
Djelimično se slažem	465	23.7
Potpuno se slažem	1393	70.9
Total	1966	100.0

Tabela 57. Najveći broj osobina čovjek stiče vaspitanjem, a ne nasljeđem.

	Frekvence	%
Bez odgovora	38	1.9
Uopšte se ne slažem	20	1.0
Uglavnom se ne slaže	61	3.1
Djelimično se slažem	534	27.2
Potpuno se slažem	1313	66.8
Total	1966	100.0

Tabela 58. Nema ništa važnije od slobode pojedinca.

	Frekvence	%
Bez odgovora	39	2.0
Uopšte se ne slažem	43	2.2
Uglavnom se ne slaže	137	7.0
Djelimično se slažem	455	23.1
Potpuno se slažem	1292	65.7
Total	1966	100.0

Tabela 59. Poštovanje autoriteta u porodici, školi i državi neophodne su za ostvarenje društvenog napretka.

	Frekvence	%
Bez odgovora	18	.9
Uopšte se ne slažem	21	1.1
Uglavnom se ne slaže	45	2.3
Djelimično se slažem	450	22.9
Potpuno se slažem	1432	72.8
Total	1966	100.0

Tabela 60. Treba težiti što manjem učešću crkve u funkcionisanju države.

	Frekvence	%
Bez odgovora	156	7.9
Uopšte se ne slažem	231	11.7
Uglavnom se ne slaže	311	15.8
Djelimično se slažem	547	27.8
Potpuno se slažem	721	36.7
Total	1966	100.0

Tabela 61. Treba se vratiti tradiciji i izvornim vrijednostima svog naroda.

	Frekvence	%
Bez odgovora	89	4.5
Uopšte se ne slažem	81	4.1
Uglavnom se ne slaže	253	12.9
Djelimično se slažem	922	46.9
Potpuno se slažem	621	31.6
Total	1966	100.0

Tabela 62. Svako zatvaranje u sopstvenu naciju besmisleno je na početku 21. vijeka.

	Frekvence	%
Bez odgovora	80	4.1
Uopšte se ne slažem	101	5.1
Uglavnom se ne slaže	273	13.9
Djelimično se slažem	662	33.7
Potpuno se slažem	850	43.2
Total	1966	100.0

Tabela 63. Društvo treba da obezbijedi jednake uslove (školstvo, zdravstvo) za razvoj sposobnosti svakog pojedinca.

	Frekvence	%
Bez odgovora	22	1.1
Uopšte se ne slažem	14	.7
Uglavnom se ne slaže	41	2.1
Djelimično se slažem	322	16.4
Potpuno se slažem	1567	79.7
Total	1966	100.0

Tabela 64. Abortus (pobačaj) ne bi trebalo dozvoliti.

	Frekvence	%
Bez odgovora	123	6.3
Uopšte se ne slažem	434	22.1
Uglavnom se ne slaže	501	25.5
Djelimično se slažem	353	18.0
Potpuno se slažem	555	28.2
Total	1966	100.0

Tabela 65. Najbolje bi bilo kada bi postojala samo jedna politička partija.

	Frekvence	%
Bez odgovora	176	9.0
Uopšte se ne slažem	560	28.5
Uglavnom se ne slaže	423	21.5
Djelimično se slažem	325	16.5
Potpuno se slažem	482	24.5
Total	1966	100.0

Tabela 66. Nevladine organizacije su korisne za naše društvo.

	Frekvence	%
Bez odgovora	159	8.1
Uopšte se ne slažem	150	7.6
Uglavnom se ne slaže	245	12.5
Djelimično se slažem	836	42.5
Potpuno se slažem	576	29.3
Total	1966	100.0

Tabela 67. Ženama je, prije svega, mjesto u kući, gdje se trebaju brinuti o kućanstvu i odgoju djece.

	Frekvence	%
Bez odgovora	38	1.9
Uopšte se ne slažem	802	40.8
Uglavnom se ne slaže	511	26.0
Djelimično se slažem	367	18.7
Potpuno se slažem	248	12.6
Total	1966	100.0

Tabela 68. Nejednakost u bogatstvu i društvenom položaju među ljudima je prirodna stvar.

	Frekvence	%
Bez odgovora	69	3.5
Uopšte se ne slažem	402	20.4
Uglavnom se ne slaže	437	22.2
Djelimično se slažem	677	34.4
Potpuno se slažem	381	19.4
Total	1966	100.0

Tabela 69. Nekim ljudima treba zabraniti da glasaju na izborima.

	Frekvence	%
Bez odgovora	118	6.0
Uopšte se ne slažem	740	37.6
Uglavnom se ne slaže	488	24.8
Djelimično se slažem	269	13.7
Potpuno se slažem	351	17.9
Total	1966	100.0

Tabela 70. Država treba da se što manje petlja u ekonomiju.

	Frekvence	%
Bez odgovora	136	6.9
Uopšte se ne slažem	356	18.1
Uglavnom se ne slaže	547	27.8
Djelimično se slažem	582	29.6
Potpuno se slažem	345	17.5
Total	1966	100.0

Tabela 71. Homoseksualci ne trebaju da imaju jednaka prava kao i drugi građani.

	Frekvence	%
Bez odgovora	152	7.7
Uopšte se ne slažem	551	28.0
Uglavnom se ne slaže	489	24.9
Djelimično se slažem	311	15.8
Potpuno se slažem	463	23.6
Total	1966	100.0

Prilog 2

Socio-demografske karakteristike glasača i apstinenata

Tabela 72. Pol ispitanika

		Glasači	Apstinenti
Muškarci	N	599	398
	%	53.4%	47.1%
Žene	N	522	447
	%	46.6%	52.9%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 73. Starost

		Glasači	Apstinenti
Od 18 do 29 godina	N	255	259
	%	22.7%	30.7%
Od 30 do 44 godine	N	362	264
	%	32.3%	31.2%
Od 45 do 59 godina	N	300	179
	%	26.8%	21.2%
Preko 60 godina	N	204	143
	%	18.2%	16.9%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 74. Obrazovanje

		Glasači	Apstinenti
Osnovna škola	N	119	106
	%	10.6%	12.5%
Zanat	N	205	160
	%	18.3%	18.9%
Srednja škola (četvrti stepen)	N	447	418
	%	39.9%	49.5%
Viša škola i visoka škola	N	350	161
	%	31.2%	19.1%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 75. Etnička pripadnost

		Glasači	Apstinenti
Hrvat	N	223	139
	%	19.9%	16.4%
Bošnjak	N	459	348
	%	40.9%	41.2%
Srbin	N	431	347
	%	38.4%	41.1%
Jugosloven	N	5	8
	%	.4%	.9%
Nešto drugo	N	3	3
	%	.3%	.4%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 76. Entiteti

		Glasači	Apstinenti
Republika Srpska	N	454	354
	%	40.5%	41.9%
Federacija BiH	N	667	491
	%	59.5%	58.1%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 77. Tip naselja

		Glasači	Apstinenti
Grad	N	633	462
	%	56.5%	54.7%
Selo	N	488	383
	%	43.5%	45.3%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 78. Radni status

		Glasači	Apstinenti
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	N	225	103
	%	20.1%	12.2%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	N	211	157
	%	18.8%	18.6%
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	N	88	63
	%	7.9%	7.5%
Samozaposlen	N	123	68
	%	11.0%	8.0%
Penzioner	N	178	124
	%	15.9%	14.7%
Nezaposlen	N	117	154
	%	10.4%	18.2%
Domaćica	N	77	90
	%	6.9%	10.7%
Učenik, student	N	93	81
	%	8.3%	9.6%
Ostalo	N	9	5
	%	.8%	.6%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 79. Ukupan mjesečni prihod domaćinstva

		Glasači	Apstinenti
Do 149 KM	N	162	158
	%	50.6%	49.4%
Od 150 do 499 KM	N	160	124
	%	56.3%	43.7%
Od 500 do 999 KM	N	325	318
	%	50.5%	49.5%
Preko 1 000 KM	N	474	245
	%	65.9%	34.1%
Total	N	1121	845
	%	57.0%	43.0%

Tabela 80. Vjeroispovijest

		Glasači	Apstinenti
Islamska	N	460	346
	%	41.0%	40.9%
Katolička	N	225	142
	%	20.1%	16.8%
Pravoslavna	N	432	352
	%	38.5%	41.7%
Neka druga	N	4	5
	%	.4%	.6%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 81. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjeđenja?

		Glasači	Apstinenti
Uvjereni sam vjernik	N	571	430
	%	50.9%	50.9%
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	N	409	290
	%	36.5%	34.3%
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	N	55	55
	%	4.9%	6.5%
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	N	77	68
	%	6.9%	8.0%
Nisam religiozan i protivnik/ca sam religije	N	9	2
	%	.8%	.2%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Tabela 82. Ako ste član neke političke partije, koja je to partija?

		Glasači	Apstinenti
Nisam član nijedne političke partije	N	784	804
	%	69.9%	95.1%
SNSD	N	79	10
	%	7.0%	1.2%
Socijalistička partija	N	5	1
	%	.4%	.1%
SDS	N	32	9
	%	2.9%	1.1%
SRS RS	N	2	3
	%	.2%	.4%
SRS Vojislav Šešelj	N	4	0
	%	.4%	.0%
Demokratska stranka RS	N	0	1
	%	.0%	.1%
PDP	N	14	1
	%	1.2%	.1%
DNS	N	2	0
	%	.2%	.0%
Penzionerska stranka	N	2	1
	%	.2%	.1%
SDA	N	53	1
	%	4.7%	.1%
Stranka za BiH	N	21	2
	%	1.9%	.2%
LDS	N	3	0
	%	.3%	.0%
BOSS	N	4	0
	%	.4%	.0%
SDP BiH	N	59	8
	%	5.3%	.9%
HDZ BiH	N	35	2
	%	3.1%	.2%
NHI	N	2	0
	%	.2%	.0%
Radom za boljitak	N	5	1
	%	.4%	.1%
HDZ 1990	N	12	1
	%	1.1%	.1%

Ideološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini

HSP BiH	N	2	0
	%	.2%	.0%
BPS	N	1	0
	%	.1%	.0%
Total	N	1121	845
	%	100.0%	100.0%

Prilog 3

Socio-demografske karakteristike glasača osam političkih partija

Tabela 83. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	135	47.7
Ženski	148	52.3
Total	283	100.0

Tabela 84. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	69	24.4
Od 30 do 44 godine	98	34.6
Od 45 do 59 godina	76	26.9
Preko 60 godina	40	14.1
Total	283	100.0

Tabela 85. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	28	9.9
Zanat	59	20.8
Srednja škola (četvrti stepen)	126	44.5
Viša škola i visoka škola	70	24.7
Total	283	100.0

Tabela 86. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Hrvat	7	2.5
Bošnjak	2	.7
Srbin	271	95.8
Jugosloven	1	.4
Nešto drugo	2	.7
Total	283	100.0

Tabela 87. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	270	95.4
Federacija BiH	13	4.6
Total	283	100.0

Tabela 88. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	130	45.9
Selo	153	54.1
Total	283	100.0

Tabela 89. Vaš radni status

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	64	22.6
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	67	23.7
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	22	7.8
Samozaposlen	20	7.1
Penzioner	36	12.7
Nezaposlen	39	13.8
Domaćica	13	4.6
Učenik, student	21	7.4
Ostalo	1	.4
Total	283	100.0

Tabela 90. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	29	10.2
Od 150 do 499 KM	49	17.3
Od 500 do 999 KM	97	34.3
Preko 1 000 KM	108	38.2
Total	283	100.0

Tabela 91. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Islamska	2	.7
Katolička	10	3.5
Pravoslavna	270	95.4
Neka druga	1	.4
Total	283	100.0

Tabela 92. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjedenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	114	40.3
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	132	46.6
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	18	6.4
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	17	6.0
Nisam religiozan i protivnik/ca sam religije	2	.7
Total	283	100.0

Tabela 93. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	66	54.5
Ženski	55	45.5
Total	121	100.0

Tabela 94. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	15	12.4
Od 30 do 44 godine	36	29.8
Od 45 do 59 godina	40	33.1
Preko 60 godina	30	24.8
Total	121	100.0

Tabela 95. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	20	16.5
Zanat	31	25.6
Srednja škola (četvrti stepen)	47	38.8
Viša škola i visoka škola	23	19.0
Total	121	100.0

Tabela 96. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Srbin	121	100.0

Tabela 97. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	115	95.0
Federacija BiH	6	5.0
Total	121	100.0

Tabela 98. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	45	37.2
Selo	76	62.8
Total	121	100.0

Tabela 99. Vaš radni status?

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	25	20.7
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	24	19.8
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	6	5.0
Samozaposlen	10	8.3
Penzioner	15	12.4
Nezaposlen	23	19.0
Domaćica	17	14.0
Učenik, student	1	.8
Total	121	100.0

Tabela 100. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	24	19.8
Od 150 do 499 KM	18	14.9
Od 500 do 999 KM	39	32.2
Preko 1 000 KM	40	33.1
Total	121	100.0

Tabela 101. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Pravoslavna	121	100.0

Tabela 102. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjeđenja

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	62	51.2
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	51	42.1
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	8	6.6
Total	121	100.0

Tabela 103. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	22	53.7
Ženski	19	46.3
Total	41	100.0

Tabela 104. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	8	19.5
Od 30 do 44 godine	17	41.5
Od 45 do 59 godina	13	31.7
Preko 60 godina	3	7.3
Total	41	100.0

Tabela 105. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	3	7.3
Zanat	6	14.6
Srednja škola (četvrti stepen)	18	43.9
Viša škola i visoka škola	14	34.1
Total	41	100.0

Tabela 106. Koje ste nacionalnosti

	Frekvence	%
Hrvat	1	2.4
Srbin	40	97.6
Total	41	100.0

Tabela 107. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	40	97.6
Federacija BiH	1	2.4
Total	41	100.0

Tabela 108. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	20	48.8
Selo	21	51.2
Total	41	100.0

Tabela 109. Vaš radni status

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	11	26.8
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	5	12.2
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	4	9.8
Samozaposlen	8	19.5
Penzioner	4	9.8
Nezaposlen	6	14.6
Domaćica	1	2.4
Učenik, student	2	4.9
Total	41	100.0

Tabela 110. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	2	4.9
Od 150 do 499 KM	5	12.2
Od 500 do 999 KM	14	34.1
Preko 1 000 KM	20	48.8
Total	41	100.0

Tabela 111. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Pravoslavna	41	100.0

Tabela 112. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjedenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	15	36.6
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	24	58.5
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	1	2.4
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	1	2.4
Total	41	100.0

Tabela 113. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	105	52.8
Ženski	94	47.2
Total	199	100.0

Tabela 114. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	39	19.6
Od 30 do 44 godine	61	30.7
Od 45 do 59 godina	55	27.6
Preko 60 godina	44	22.1
Total	199	100.0

Tabela 115. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	31	15.6
Zanat	32	16.1
Srednja škola (četvrti stepen)	88	44.2
Viša škola i visoka škola	48	24.1
Total	199	100.0

Tabela 116. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Hrvat	1	.5
Bošnjak	197	99.0
Srbin	1	.5
Total	199	100.0

Tabela 117. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	19	9.5
Federacija BiH	180	90.5
Total	199	100.0

Tabela 118. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	107	53.8
Selo	92	46.2
Total	199	100.0

Tabela 119. Vaš radni status?

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	30	15.1
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	33	16.6
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	13	6.5
Samozaposlen	28	14.1
Penzioner	39	19.6
Nezaposlen	17	8.5
Domaćica	22	11.1
Učenik, student	16	8.0
Ostalo	1	.5
Total	199	100.0

Tabela 120. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	27	13.6
Od 150 do 499 KM	23	11.6
Od 500 do 999 KM	65	32.7
Preko 1 000 KM	84	42.2
Total	199	100.0

Tabela 121. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Islamska	197	99.0
Katolička	1	.5
Pravoslavna	1	.5
Total	199	100.0

Tabela 122. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjeđenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	138	69.3
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	44	22.1
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	9	4.5
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	6	3.0
Nisam religiozan i protivnik/ca sam religije	2	1.0
Total	199	100.0

Tabela 123. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	46	43.4
Ženski	60	56.6
Total	106	100.0

Tabela 124. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	22	20.8
Od 30 do 44 godine	37	34.9
Od 45 do 59 godina	26	24.5
Preko 60 godina	21	19.8
Total	106	100.0

Tabela 125. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	10	9.4
Zanat	15	14.2
Srednja škola (četvrti stepen)	48	45.3
Viša škola i visoka škola	33	31.1
Total	106	100.0

Tabela 126. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Hrvat	5	4.7
Bošnjak	98	92.5
Srbin	3	2.8
Total	106	100.0

Tabela 127. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	6	5.7
Federacija BiH	100	94.3
Total	106	100.0

Tabela 128. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	71	67.0
Selo	35	33.0
Total	106	100.0

Tabela 129. Vaš radni status?

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	22	20.8
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	19	17.9
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	8	7.5
Samozaposlen	10	9.4
Penzioner	21	19.8
Nezaposlen	11	10.4
Domaćica	7	6.6
Učenik, student	7	6.6
Ostalo	1	.9
Total	106	100.0

Tabela 130. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	6	5.7
Od 150 do 499 KM	11	10.4
Od 500 do 999 KM	38	35.8
Preko 1 000 KM	51	48.1
Total	106	100.0

Tabela 131. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Islamska	99	93.4
Katolička	3	2.8
Pravoslavna	4	3.8
Total	106	100.0

Tabela 132. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjeđenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	57	53.8
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	36	34.0
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	6	5.7
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	7	6.6
Total	106	100.0

Tabela 133. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	100	47.2
Ženski	112	52.8
Total	212	100.0

Tabela 134. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	68	32.1
Od 30 do 44 godine	57	26.9
Od 45 do 59 godina	54	25.5
Preko 60 godina	33	15.6
Total	212	100.0

Tabela 135. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	22	10.4
Zanat	23	10.8
Srednja škola (četvrti stepen)	79	37.3
Viša škola i visoka škola	88	41.5
Total	212	100.0

Tabela 136. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Hrvat	25	11.8
Bošnjak	161	75.9
Srbin	22	10.4
Jugosloven	4	1.9
Total	212	100.0

Tabela 137. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	10	4.7
Federacija BiH	202	95.3
Total	212	100.0

Tabela 138. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	142	67.0
Selo	70	33.0
Total	212	100.0

Tabela 139. Vaš radni status?

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	38	17.9
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	40	18.9
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	14	6.6
Samozaposlen	15	7.1
Penzioner	29	13.7
Nezaposlen	25	11.8
Domaćica	11	5.2
Učenik, student	38	17.9
Ostalo	2	.9
Total	212	100.0

Tabela 140. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	31	14.6
Od 150 do 499 KM	19	9.0
Od 500 do 999 KM	64	30.2
Preko 1 000 KM	98	46.2
Total	212	100.0

Tabela 141. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Islamska	160	75.5
Katolička	28	13.2
Pravoslavna	22	10.4
Neka druga	2	.9
Total	212	100.0

Tabela 142. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjedenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	68	32.1
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	107	50.5
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	14	6.6
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	23	10.8
Total	212	100.0

Tabela 143. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	65	71.4
Ženski	26	28.6
Total	91	100.0

Tabela 144. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	17	18.7
Od 30 do 44 godine	36	39.6
Od 45 do 59 godina	26	28.6
Preko 60 godina	12	13.2
Total	91	100.0

Tabela 145. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	6	6.6
Zanat	16	17.6
Srednja škola (četvrti stepen)	31	34.1
Viša škola i visoka škola	38	41.8
Total	91	100.0

Tabela 146. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Hrvat	88	96.7
Bošnjak	2	2.2
Nešto drugo	1	1.1
Total	91	100.0

Tabela 147. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	8	8.8
Federacija BiH	83	91.2
Total	91	100.0

Tabela 148. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	40	44.0
Selo	51	56.0
Total	91	100.0

Tabela 149. Vaš radni status?

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	28	30.8
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	15	16.5
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	9	9.9
Samozaposlen	12	13.2
Penzioner	12	13.2
Nezaposlen	4	4.4
Domaćica	4	4.4
Učenik, student	5	5.5
Ostalo	2	2.2
Total	91	100.0

Tabela 150. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	24	26.4
Od 150 do 499 KM	5	5.5
Od 500 do 999 KM	11	12.1
Preko 1 000 KM	51	56.0
Total	91	100.0

Tabela 151. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Islamska	2	2.2
Katolička	88	96.7
Neka druga	1	1.1
Total	91	100.0

Tabela 152. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjedenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	63	69.2
Vjernik sam, ali ne prihvatam baš sve što moja vjera uči	22	24.2
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	3	3.3
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	3	3.3
Total	91	100.0

Tabela 153. Pol ispitanika

	Frekvence	%
Muški	55	66.3
Ženski	28	33.7
Total	83	100.0

Tabela 154. Starost

	Frekvence	%
Od 18 do 29 godina	28	33.7
Od 30 do 44 godine	31	37.3
Od 45 do 59 godina	13	15.7
Preko 60 godina	11	13.3
Total	83	100.0

Tabela 155. Obrazovanje

	Frekvence	%
Osnovna škola	1	1.2
Zanat	19	22.9
Srednja škola (četvrti stepen)	35	42.2
Viša škola i visoka škola	28	33.7
Total	83	100.0

Tabela 156. Koje ste nacionalnosti?

	Frekvence	%
Hrvat	81	97.6
Bošnjak	2	2.4
Total	83	100.0

Tabela 157. Region u kome se vrši ispitivanje

	Frekvence	%
Republika Srpska	2	2.4
Federacija BiH	81	97.6
Total	83	100.0

Tabela 158. Tip naselja

	Frekvence	%
Gradsko naselje	53	63.9
Selo	30	36.1
Total	83	100.0

Tabela 159. Vaš radni status?

	Frekvence	%
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u državnom sektoru	15	18.1
Stalno zaposlen na neodređeno vrijeme u privatnom sektoru	11	13.3
Stalno zaposlen na određeno vrijeme	11	13.3
Samozaposlen	14	16.9
Penzioner	13	15.7
Nezaposlen	6	7.2
Domaćica	4	4.8
Učenik, student	9	10.8
Total	83	100.0

Tabela 160. Mjesečni prihod

	Frekvence	%
Do 149 KM	9	10.8
Od 150 do 499 KM	9	10.8
Od 500 do 999 KM	17	20.5
Preko 1 000 KM	48	57.8
Total	83	100.0

Tabela 161. Vaša vjeroispovijest?

	Frekvence	%
Islamska	2	2.4
Katolička	81	97.6
Total	83	100.0

Tabela 162. Koji od sljedećih izraza najbolje opisuje prirodu vaših vjerskih ubjeđenja?

	Frekvence	%
Uvjereni sam vjernik	62	74.7
Vjernik sam, ali ne prihvacam baš sve što moja vjera uci	12	14.5
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	2	2.4
Nisam religiozan, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	7	8.4
Total	83	100.0

Prilog 4

**Spisak političkih partija
koje su se spominjale u istraživanju
(pun naziv i skraćenice)**

Stranka nezavisnih socijaldemokrata	SNSD
Socijalistička partija	SP
Srpska demokratska stranka	SDS
Srpska radikalna stranka Republike Srpske	SRS RS
Srpska radikalna stranka – Vojislav Šešelj	SRS-VS
Demokratska stranka Republike Srpske	DS
Partija demokratskog progresa	PDP
Demokratski narodni savez	DNS
Demokratski pokret Srpske	DEPOS
Penzionerska stranka	
Stranka demokratske akcije	SDA
Stranka za Bosnu i Hercegovinu	SBiH
Demokratska narodna zajednica	DNZ
Liberalno demokratska stranka	LDS
Bosanska stranka	BOSS
Socijaldemokratska partija Bosne i Hercegovine	SDP BiH
Hrvatska demokratska zajednica - BiH	HDZ-BiH
Nova hrvatska inicijativa	NHI
Radom za boljitak	NSRB
Hrvatska demokratska zajednica 1990	HDZ 1990

CIP